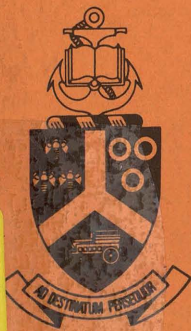

DIE TEENWOORDIGHEID VAN CHRISTUS IN DIE EREDIENS

DEUR

PROF DR A C BARNARD

TUK 264
BARNARD

Hierdie publikasie en die publikasies wat agter in hierdie publikasie vermeld word, is verkrygbaar van:

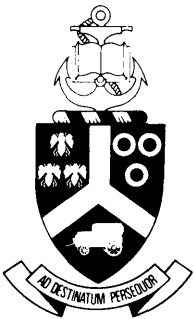
**VAN SCHAIK'S BOEKHANDEL (EDMS) BPK
BURNETTSTRAAT 1096
HATFIELD
0083**

DIE TEENWOORDIGHEID VAN CHRISTUS IN DIE EREDIENS

DEUR

PROF DR A C BARNARD

INTREEREDE GELEWER OP 20 NOVEMBER 1980 BY DIE AANVAARDING
VAN DIE PROFESSORAAT IN EN HOOFKAP VAN DIE DEPARTEMENT
PRAKTIESE TEOLOGIE

UNIVERSITEIT VAN PRETORIA

NUWE REEKS NR 162

ISBN 0 86979 346 0

PRYS: R2.50

DIE TEENWOORDIGHEID VAN CHRISTUS IN DIE EREDIENS

As Cyrillus, Biskop van Jerusalem teen die einde van die vierde eeu, sy kategese oor die Heilige Gees aanbied, skryf hy: "Uit hierdie skrifte sal ons nou soos van 'n groot blommeveld slegs 'n klein blomruiker as aandenking probeer gee".¹⁾ Dieselfde sou gesê kon word van hierdie poging om die rykdom van gegewens oor die saak van die teenwoordigheid van Christus in die erediens, in die bestek van een lesing, te bied: Dit kan nie veel meer wees as slegs 'n blommeruiker nie, maar een wat ons hopelik daartoe sal bring om die res van ons lewens in die blommeveld self te verwyl.

1. DIE VERGETE FAKTOR IN DIE EREDIENS

1.1 Die belangrikste faktor vergeet

In die verlede is daar 'n toneelstuk van die Morele Herbewapening opgevoer, "Die vergeete Faktor", waarin dit uitkom dat by alles wat mense in die lewe doen, God as die beslissende Faktor so maklik buite rekening gelaat word — met droewige gevolge.

So kan ook gepraat word van die teenwoordigheid van Christus in die erediens as dié belangrike faktor wat dikwels in die verlede vergeet is en vandag ook dikwels vergeet word. Die saak van die teenwoordigheid van Christus in die erediens, in die denke en lewe van die Kerk, is 'n barometer vir die geestelike lewe van die Kerk. Die tydperke toe groot erns gemaak is met die teenwoordigheid van Christus in die erediens was bloeytydperke in die geskiedenis van die Kerk — byvoorbeeld in die Vroeë Kerk en tydens die Reformasie. Aan die ander kant was tydperke waarin dit vergeet of verskraal of misken is tye van geestelike insinking en verval — byvoorbeeld in die Roomse Kerk tydens die Middeleeue, en tydens die Aufklärung.

Aan die saak van die teenwoordigheid van Christus in die erediens kan daar afbreuk gedoen word op baie maniere: Hy kan net teenwoordig geag word by die nagmaal, maar nie deur die hele diens nie; by die nagmaal kan die *Christus praesens* vervang word deur 'n statiese beeld van Hom of deur 'n beeld van Hom as 'n veraf en ongenaakbare Majesteit; of daar kan in die opset en verloop van die erediens nagelaat word om met Sy teenwoordigheid rekening te hou — daar kan naamlik oor Hom gepraat word en teenoor Hom gehandel word asof Hy nie daar is nie.

Ook word daar te min aandag aan Sy teenwoordigheid in die erediens gegee en word te min daaroor besin. Handboeke oor die liturgie en oor die homiletiek gee opvallend min aandag aan hierdie saak. Dieselfde geld van handboeke oor die dogmatiek — dit kom kwalik ter sprake, en waar dit nog ter sprake kom, gaan dit hoofsaaklik oor die strydvraag *hoe* Christus in die nagmaal teenwoor-

dig is. Vandag word ongelooflik veel geskryf oor die vernuwing van die erediens en word nog meer daaroor gepraat, maar ook hier waar verwag kan word dat die vernuwing van die erediens gefundeer sou word in die teenwoordigheid van Christus in die erediens, kom die saak haas nie na vore nie.

1.2 So min word daar gelééf uit die teenwoordigheid van Christus in die erediens

Waar Sy teenwoordigheid nog in die erediens ter sprake kom, word daar nie genoegsaam daaruit *geleef* nie.

In die prediking word daar veel oor Christus gespreek, maar kom Hyself genoegsaam aan die woord? Is dit die rede waarom daar so baie uitwasse voorkom?

In die gebede word ook baie dinge in die Naam van Christus genoem en gevra van God, maar te min word daarmee rekening gehou dat dit Hy is wat teenwoordig is in die gebede.

In die Geloofsbelydenis word die heerlike heilsfeite bely, maar dit word nie duidelik hoe hierdie heilsfeite in verband staan met Hom oor Wie dit gaan en wat in die erediens teenwoordig is nie.

Wat die werking van die erediens betref, is dit duidelik dat daar so min aan gedink word dat dit Hyself is wat in die erediens aan die werk is; daarom word daar soms so min verwag van die erediens — deur die ampsdraers sowel as die lidmate.

Die teenwoordigheid van Christus in die erediens, die eenheid met Christus, die *unio cum Christi*, word wel *bely*, maar dié waarheid word so min en so gebrekkig *beleef*.

1.3 Die teenwoordigheid van Christus word geloën en bestry

Op verskillende maniere word die Godheid van Jesus misken en word daar afbreuk gedoen aan Sy plaasvervangende verlossing, Sy opstanding, Sy hemelvaart en Sy teenwoordigheid as lewende Here op aarde deur verskillende strominge, deur die liberale teologie, deur die histories-kritiese Bybelwetenskap²⁾ en deur allerlei vorme van gesekulariseerde denke³⁾. Hiervolgens word alles vasgevang in 'n geslote inner-kosmiese bestaan, waar die mens die middelpunt inneem en waar hy meen dat hy alles kan doen, alles self kan verklaar en homself kan verlos. Jesus se ware aard en sy persoon word op baie maniere misken en verteken. Hy is nie ware God nie en Hy het ook nie plaasvervangend gely nie. Hy word nie gesien as die opgestane en verheerlikte

Here nie, maar meer as 'n voorbeeld, as 'n medebroer, as die deelgenoot van die verontregte. God en Christus word hiervolgens alleen geken en gedien in die medemens; die godsdiens word meer medemenslikheid. In die sogenaamde teologie van die revolusie⁴⁾ word Jesus se teenwoordigheid meer gesien oral waar rewolusie en opstand heers as in die erediens.

Dit spreek vanself dat waar daar op enige manier afbreuk gedoen word aan die persoon en werk van Christus, daar nie 'n ware besef van Sy teenwoordigheid in die erediens is nie en dat dit noodwendig tot loëning en bestryding van Sy teenwoordigheid lei.

1.4 Soveel klagtes en onbeheading oor die erediens

Vandag word daar op verskillende maniere 'n haas onoorsienbare stroom van kritiek teen die erediens en teen elke aspek daarvan uitgespreek⁵⁾. Daar is die klagte oor die koudheid, onbesiedheid, onaantreklikheid van die erediens; ook klagtes oor kragteloosheid, effektieloesheid en starheid. Ook weerklink die verwyte dat die dienste werklikheidsvreemd, irrelevant en onbetrokke by die sosiale stryd en politieke aksies sou wees. Die ergste is dat mense dit glo, en daarom is daar 'n groter wordende stroom van mense wat nie meer die erediens bywoon nie, dit bestry of, erger nog, net negeer. Dit alles vertel maar net een boodskap: behalwe alles wat anders verkeerd kan wees, word hier teoreties en prakties die teenwoordigheid van Christus in die erediens gemis of nie ervaar nie. Die erediens spreek nie meer aan nie omdat die Persoon wat die aanspreking deur Sy Gees moet doen, Christus, nie teenwoordig geag word nie. M. Luther het destyds van die Pous gesê dat hy die tong verloor het. Hyself getuig teenoor die sprakeloosheid van Rome: "Ons het, Goddank!, die tong.")⁶⁾ Dit verskyn asof vele Luther dit vandag nie meer kan nasê nie, maar self in sprakeloosheid verval het.

1.5 Eerder die stemming van die absentia Christi as die praesentia Christi

Reeds Israel, wat geweet het van die besondere en aktiewe teenwoordigheid van God in sy midde, het dikwels geklae dat God se aangesig verborge is, dat sy hand of sy arm afwesig is, dat God Hom aan die volk onttrek het. Die profete het hierdie gevoel by die volk van die afwesigheid en verborgenheid van God verwyte aan die sondige lewe van die volk.⁷⁾

Ook van die mense vandag sou dit geld ten opsigte van die gevoel van die afwesigheid van God. Op so baie maniere word gevra: waar was God toe so baie rampe, ellendes en smarte gebeur het; waar is Hy in 'n wêreld so vol leed en lyding en geweld? Op baie maniere word te kenne gegee dat Christus afwesig is, ook wat die erediens betref. Die vraag is egter of Hy werklik

afwesig is en of dit nie ook ons sonde is wat Sy aangesig vir ons verberg nie; meer nog, of dit nie óns is wat weggegaan het van Hom nie. Tereg skryf J.H. Bavinck: "God kan zijn aangezicht voor ons verbergen, wanneer we van Hem afdwalen en ons heil in andere dingen zoeken, maar wij kunnen zelf ook zijn aangezicht als het ware onzichtbaar maken. Gods afwesigheid is dus niet zelden het resultaat van onze afwesigheid. Hij is niet wég, maar wij zijn wég. Hij verbergt zich niet zozeer, maar wij dringen Hem weg achter gordijnen van onze onwil."⁸⁾

Die gevoel van die afwesigheid van Christus vloei voort uit die onvermoë om met Hom kontak te maak en om Sy besondere werking te ervaar, of uit die gebroke verhouding met Hom. Hy stel Homself nie teenwoordig soos die mense begeer nie en Hy bewys Hom nie op aanvraag of opvordering nie. Daar is 'n wydverbreide gevoel van die afwesigheid van Christus merkbaar. Ook word daar baie besin oor hierdie beweerde afwesigheid. Dit word in tweërlei sin verstaan: as die "sin van die afwesigheid van God", of as die "afwesigheid van die sin van God."⁹⁾

Vir baie mense, ook kerkmense, is daar dus eerder die gevoel van die *absentia Christi* as van die *praesentia Christi*. Die groot moeite wat ondervind word om mense by die erediens te kry en die gevoel van groot moeite wat die bywoning van die erediens vir hulle meebring, hang saam met hierdie gevoel van die *absentia Christi*.

2. DIE BESLISSENDE BETEKENIS VAN DIE TEENWOORDIGHEID VAN CHRISTUS IN DIE EREDIENS

2.1 Christus se middelaarsposisie in die erediens

Christus is die Middelaar tussen God en mens en Hy as Middelaar maak die erediens moontlik. Sy Persoon en werk is die enigste grond en basis vir die erediens, vir die ontmoeting tussen God en die mens en tussen mense onderling, juis in die erediens.

As Sy middelaarsteenwoordigheid in die erediens sou ontbreek, sou daar geen erediens in die ware sin van die woord moontlik wees nie en sou die erediens sonder enige krag en betekenis wees. Dan sou dit blote menslike werk wees. Dit geld van die hele erediens, maar in besondere sin geld dit die nagmaal.¹⁰⁾

Sy teenwoordigheid in die erediens as Middelaar maak nie alleen die erediens moontlik nie, maar maak die gebeure daarvan 'n heerlike werklikheid. In en deur Hom kom Goddrie-enig na die mens. Aan die ander kant, deur Hom kom ons tot die Vader deur die werking van die Heilige Gees. Dit is hierdie dubbele posisie van Christus wat die erediens fundeer, in die lewe roep en legitimeer.

G. Wainwright merk tereg op: "The most characteristic function of Christian worship, then, is understood to be mediation: he mediates human worship of God, and he mediates salvation from God to humanity".¹¹⁾ Deur Hom kom die gelowiges tot God, wat hulle "Vader" mag noem, in die erediens en om met Hom te verkeer — dáár is die wonderlike nabyheid. Aan die ander kant is daar ook die afstand en erbieid teenoor God en beteken die erediens dat die gelowiges deur Christus kom om God as Koning te eer. Hulle kom, in die woorde van A. Kuyper,¹²⁾ op oudiënsie by die Koning van die konings.

2.2 Hierdie teenwoordigheid is beslissend

Van hierdie teenwoordigheid van Christus in die erediens hang alles af; dit is 'n geval van "to be or not to be". Die beslissende in die erediens geskied van die kant van die Here wat teenwoordig is, dit naamlik "dat die genadige teenwoordigheid van God geglo en die hele volheid van Sy erbarming volgens Sy beloftes as werksaam ervaar kan word. Want waar die Here is, daar gaan dit nie om moontlikhede nie, maar om werklikhede".¹³⁾ Sy teenwoordigheid in die erediens moet beslissend geag word. Dit vorm die groot voorveronderstelling van alles wat tydens die erediens geskied.¹⁴⁾ Dit bepaal alles: "Every act of Christian worship is a celebration of the resurrection and a meeting with the risen Lord (Acts 20:7; 1 Kor. 16:2; Rev. 1:10)"¹⁵⁾; ja dit is die omkering van alle waardes, die "Umwertung aller Werte" van wat in die erediens moet gebeur.

2.3 Christus se teenwoordigheid in die erediens is die diepste geheim daarvan

Christus se teenwoordigheid in die erediens, is die groot middelpunt, die belangrike oriënteringspunt, ja, die diepste geheim van die erediens. In Hom word die hele heilswerk van God saamgetrek en in Sy teenwoordigheid word dit tot die mense gerealiseer: "Occupying a central place and function in the Christian cult, he is seen as a recipient of worship, a mediator in worship, and a pattern for worship ... the Holy Spirit appears as the divine enabler of a worship in conformity with the pattern of Christ."¹⁶⁾ Verder: "We have no other answer to the will of God, no other offering, no other response or worship, for without Christ we can do nothing. Jesus Christ is our worship, the essence of it and the whole of it, and we may worship God in Spirit and Truth only as we are made partakers in his worship."¹⁷⁾ Nog dieper: "In die erediens word die ganse wonder voltrek dat die verborge God gee dat ons Hom leer ken, dat die mens die stem van Jesus Christus as 'n teenwoordige stem hoor, dat uit al die aardse nood die belydenis en lofprysing van die dankende gemeente gestalte kry."¹⁸⁾ Steeds weer moet ons in die erediens by die mense en hulle woorde en handeling verbykyk om Hóm te sien en moet daar vanuit Hóm geleef word. Die erediens is "die aanskoulikste, die digste, die sentraalste, die duidelikste vorm van die teenwoordigheid van Christus".¹⁹⁾

2.4 Jesus die sterkste aantrekkingskrag van die erediens

Oral word daar gesoek na allerlei middele om mense, en veral die jeug, na die erediens aan te trek. Alleurlei nuwighede word bedink en toegepas. Baie dienste word onherkenbaar verander. Baie van hierdie nuwighede het slegs 'n tydelike oplewing meegebring en daarby die wesentlike in die gedrang gebring. Sekere aksente het winspunte meegebring.

Daar is inderdaad dinge in die erediens wat baie daartoe bydra om mense daarheen aan te trek. So is daar besielde prediking, hartlike sang, 'n warme onderlinge gemeenskap, die gevoel van aangeneem te word en egte betrokkenheid.

Tog moet daar verder gegaan word en dié groot aantrekkingskrag in die erediens raakgesien word, naamlik die teenwoordigheid van Christus, wat aan al die bogenoemde dinge hulle ware betekenis gee. Soos 'n magtige magneet trek Hy die mees uiteenlopende versameling mense na die erediens en dan eintlik na Hom toe aan. Daarom hoef die diens nie "aktueel gemaak" te word nie. Dit is aktueel, want Hý is teenwoordig. Daarom gaan dit nie in die eerste plek om wie ons almal in die erediens ontmoet nie, maar of ons Hóm inderdaad ontmoet. Immers, die ware nuwe breek aan in die lewe van 'n mens wanneer Jesus in sy lewe kom of wanneer Hy in die lewe van die gemeente kom. Daarom gebeur daar groot dinge: "In die erediens van die gemeente wat in die Naam van Jesus vergader, onder die teken wat hom hier voltrek, gebeur die "nuwe lewe", dit wat werklike, onbegrensde lewe heet; hier gebeur onder die fassade van die ou aeon die voorlopig digste gestalte van die nuwe aeon wat reeds in aantog is; dit konsentreer en kulmineer hier in die erediens van die Christelike gemeente".²⁰⁾

2.5 Christus besonderlik in die erediens teenwoordig

Die belydenis dat Christus in die erediens teenwoordig is, beteken nie dat Hy slegs hÍer teenwoordig is nie. Hy is oral teenwoordig: oral in die wêreld, oral by mense; Hy is teenwoordig waar die enkele mens tot Hom bid, maar ook in die gesin wat saam huisgodsdienst hou; Hy is teenwoordig waar mense werk en lewe; Hy is teenwoordig waar mense ly en vervolgt word; Hy is teenwoordig waar mense dit nie verwag nie. Dit is egter waar die gemeente, as Sy liggaam, in Sy Naam en op Sy bevel en tot Sy eer byeenkom dat Hy op 'n besondere wyse as Here en Hoof van Sy gemeente, maar ook as die Verlosser, teenwoordig is.

Daar is sedert die dood en opstanding van Christus nie meer slegs één plek, soos die tempel, waar die teenwoordigheid van Christus simbolies ingedink word nie.²¹⁾ Sedert die skeuring van die voorhangsel in die tempel met die

dood van Christus aan die kruis is daar nie meer 'n heilige plek nie. Christus neem as 't ware die plek van die tempel in, en dus waar die gemeente met Hom byeenkom, daar is dit die "heilige" plek en daar kan sy teenwoordigheid verwag word.²²⁾

Waar met reg aangevoer word dat Christus veral in die erediens op 'n besondere wyse teenwoordig is, moet daar tog gelet word op die gevaar waarteen P.W. Hoon ons waarsku: "The doctrine of the real presence in worship must not imply a doctrine of the real absence elsewhere".²³⁾

3. DIE GRONDE VIR DIE SEKERHEID VAN DIE TEENWOORDIGHEID VAN CHRISTUS IN DIE EREDIENS

3.1 Die een saak waaroor die Kerk nie mag twyfel nie

Aangesien die wete van die teenwoordigheid van Christus in die erediens so beslissend vir alles is, is dit gebiedend noodsaaklik dat die Kerk die gronde vir dié sekerheid moet onderken. Waar daar getwyfel word aan die teenwoordigheid van Christus of waar daar gemeen word dat Hy slegs soms teenwoordig is of waar dit heeltemal onseker is, daar verlam dit die erediens en ontnem dit die erediens sy krag en betekenis.

Te veel in die geskiedenis is daar nie reg laat geskied aan hierdie saak nie en het dit 'n twyfelagtige iets geword en nie 'n duidelike geloofswaarheid waarop die Kerk gebou is en waaruit die erediens geleef het nie.

3.2 Die sekerheid gegrond op die beloftes van Christus

Duidelik het Jesus aan Sy dissipels 'n belofte van Sy teenwoordigheid gegee vir wanneer hulle in Sy Naam sou byeenkom. Daarom sê J.J. von Allmen tereg: "This presence was promised by Christ Himself. Hence the Church is not living on illusions when it assembles in the name of Christ ... in every act of worship it experiences afresh the miracle of the coming of the Risen Christ to be with His followers ..."²⁴⁾

3.2.1 Matt. 18:20. Hier word 'n belofte deur Jesus aan Sy dissipels gegee dat waar selfs so 'n klein byeenkoms as twee of drie dissipels in Sy Naam plaasvind, Hy in hulle midde is.

Vs. 19 gaan oor die belofte van gebedsverhoring waar die gemeente eenparig in waaragtige gebed byeen is.

Die diepste geheim van hierdie belofte van gebedsverhoring aan die versamelde dissipels is dat Jesus self teenwoordig is. Die belofte van Immanuel,

God met ons, word hier werklikheid: "in Christus is God met hen dië in Christus naam (...) zamenkomen ....."²⁵⁾ Die gebed is die werk wat die gemeente verenig. "Die geheimnisvolle middelpunt van hierdie verenigende werk is Christus"²⁶⁾ Die rede vir die gebedsverhoring is dat Jesus is waar Sy volk in Sy Naam saam is, al is dit maar min.²⁷⁾ "Die volmag van die gebed berus egter op die onmiddellike teenwoordigheid van Christus, wat steeds in Sy gemeente werksaam is."²⁸⁾ W. Grundmann gaan verder en sê dat hierdie belofte aan die grond van die Kerk se lewe en arbeid lê: "Want die mense wat in Sy Naam vergader het, ervaar God se teenwoordigheid in Hom."²⁹⁾ Tereg wys J. Schniewind daarop dat die saak van die teenwoordigheid van Christus deur die verskillende Nuwe Testamentiese Briewe en Handelingte uitgelê en veronderstel word. Hy sê dit kon as opskrif oor al die evangelies gedien het.³⁰⁾

Die eenheid en byeenkoms geskied in die Naam van Jesus, d.w.s. Hy is die oorsprong en grond van hierdie noue gemeenskap en nuwe byeenkoms; Sy Naam bring die mense saam omdat hulle almal aan Hom verbind is; Hy is die grond vir die gebedsverhoring. Die noem van Sy Naam beteken om Sy bevel te volg en Hom te wil dien om met Hom in gemeenskap te kom.³¹⁾ Verder, om in die Naam van Jesus te bid, beteken om in die gesindheid van Jesus te bid. En om in die gesindheid van Jesus te bid, beteken om so te bid soos Hy gebid het.³²⁾

Hierdie belofte van die teenwoordigheid van Jesus waar selfs so 'n klein groepie dissipels as twee of drie in Sy Naam saam is, moet verder gesien word binne die raamwerk van die teksverband, waar daar gepraat word oor die sonde wat die gemeenskap bedreig en die tug wat dit moet bewaar; die binding en ontbinding op aarde wat in die hemel erkenning vind en die eis van vergifnis — alles momente wat sterk in die erediens, waar die gemeenskap in Jesus tot uitdrukking kom, figureer.

By Matteus val die klem op die blywende teenwoordigheid, en dan nie die teenwoordigheid soos van 'n verheerlikte mens nie, maar op goddelike wyse: "Hy is só by en onder hulle dat Hy soos God in hulle werksaam is."³³⁾

Inderdaad kan Matt. 18:20 gesien word as die sleutel tot die verstaan van die erediens in die Vroeë Kerk. Alles draai om die byeenkoms in hierdie besondere Naam van Jesus Christus.³⁴⁾

3.2.2 Matt. 28:20. Die opgestane Here is in gesprek met Sy dissipels. Hy praat as die Oorwinnaar, as die beloofde Messias in heerlikheid en majesteit. Hy gee 'n groot opdrag en 'n breë program vir Sy Kerk. Dit is nou nie meer begrens en voorlopig en eenmalig nie, maar word die blywende en voortgaande program van lewe vir Sy Kerk. Hulle moet dissipels gaan maak van al die nasies, hulle doop in die Naam van die Drie-enige God en hulle leer om alles

te onderhou wat Hy hulle beveel het. In hierdie besondere konteks kom die belofte opnuut wat reeds in Matt. 18:20 verneem is: "En kyk, Ek is met julle al die dae tot aan die voleinding van die wêreld." Dit is die belofte van die alomteenwoordigheid wat alles omsluit.

Die besonder belangrike is hier dat Jesus op die punt staan om uiterlik uit hulle sig te vertrek, maar dat Hy innerlik onsigbaar by hulle bly, en dit in elke tyd ("alle dae") en op elke plek ("by julle"). Tereg sê F. Rienecker in hierdie verband; "Die wese van die gemeente van Jesus is die verder leef en verder werk van Jesus die Opgestane. Die verborge gemeenskap van die Christene met Christus, van die geroepenes met die Roepende, van die gestuurdes met die Sender."³⁶ Hy verseker Sy dissipels dat al is Hy nie meer by hulle soos voorheen nie, hulle tog op Sy teenwoordigheid en krag kan reken: "Het werk van den Verheerlijkte gaat door ... Maar Jezus werkt in en door hen ... De Verheerlijkte zal met haar zijn."³⁶ Ten diepste is dit Sý werk wat voortgaan en beteken dit dat Hy juis Homself kenbaar openbaar waar Sy dissipels besig is om Sy program wêreldwyd uit te voer. "In Sy boodskappers wat Hy met Sy bystand begelei, kom Hy self na die volkere; so word die sending aan die volke 'n deel van Sy paroesie."³⁷ Hierdie woord van die teenwoordigheid van Christus waar Sy dissipels besig is om Sy werk voort te sit, loop soos 'n draad deur die hele Mattheus-evangelie en deur die ander evangelies. Dit is die verhoogde Here wat in die midde van Sy dissipels verkeer waar hulle besig is om sy bevele uit te voer.³⁸ Dit is dus nie 'n belofte van teenwoordigheid van dooie rus en sonder effek nie, maar 'n teenwoordigheid wat die Kerk voortstu en wat dit laat gebeur waarvoor Jesus na die aarde gekom het en waarvoor Hy Sy opdrag gegee het.

3.3 Voorbeelde waar die belofte waar geword het

3.3.1 Luk. 24:36vv. Na die ontdekking deur die Emmaüsgangers dat dit inderdaad Jesus was wat met hulle gepraat het en die Skrif uitgelê het en saam met hulle aan tafel gegaan het, gaan hulle in dieselfde uur terug na die versamelde dissipelkring en vertel aan hulle wat gebeur het. Blykbaar het die dissipels dit ook nie geglo wat aan hulle berig is nie. Dit is egter die aand van die eerste opstandingsdag en die dissipels kom iewers byeen. Wie sal kan sê om watter rede?

Dan gebeur die wonderlike dat Jesus self in hulle midde verskyn. Hy openbaar Homself as die Opgestane en toon die littekens van Sy lyding aan die kruis as die uitkenningstekens dat dit inderdaad Hý is. Die besondere is dat Hy in hulle midde kom waar hulle byeen is en moes gepraat het oor Hom en die berig van die Emmaüsgangers oor Hom verneem het. Hy openbaar Homself aan hulle as inderdaad dié Jesus in wie hulle geglo het en wat gekruisig is, maar wat nou opgestaan het. Hy neem hulle vrees weg en spreek die vrede-stigtende groet

uit wat die gebroke band met Hom weer herstel. Die feit dat dit inderdaad Hy is wat leef en wat in hulle midde staan en dat Hy die band met Hom herstel en vernuwe, maak die groot verskil. Dit verander die hele karakter van hierdie "gemeente" en hulle byeenkoms.

3.3.2 Joh. 20:19vv. Johannes vermeld dat dit die aand was van die dag van die opstanding. Die dissipels is verskrik en verward, maar hulle kom tog byeen. Thomas is so ontnugterd dat hy nie kom nie. Terwyl hulle byeen is, kom Jesus weer en staan in hulle midde. Hy spreek die groet uit wat die heil herstel en wat die band met Hom vernuwe. Dan bring Hy weer die getuienis dat dit inderdaad Hy is, dat Hy die littekens van sy gewelddadige dood aan die kruis dra en dat die dissipels dit kan toets.

Ook hier is die byeenkoms só dat Hy met hulle spreek. Hy herstel nie slegs die band met Hom nie, maar Hy neem hulle in Sy diens en laat hulle deel in Sy sending ("soos die Vader My gestuur het, stuur Ek julle ook"); dus nie slegs in die sending nie, maar ook in die aard van Sy sending, wat langs die kruis heen geloop het. Die kern van hierdie opdrag is die vergifnis van sonde. Daar is die baie node van die mense, maar alles word saamgetrek in die een groot nood; die sonde wat die verhouding tussen die gemeente en sy Here verbreek. Hierby kom die toerusting waar Hy op hulle blaas en sê: "Ontvang die Heilige Gees!" Dit is die onmiskenbare toerusting vir die taak wat uit die ontmoeting met Hom in hierdie byeenkoms spruit.

3.3.3 Openb. 1:10. Johannes is in ballingskap op die opstandingsdag. Met sy gedagtes is hy by die samekomste van die gemeentes. Dan hoor hy die stem van die Here en hy kry 'n beeld/visioen van die Here wat in die middelpunt van sy vergaderde gemeentes staan, en leef en regeer. Hy sien Hom tussen die sewe goue kandelare, wat die sewe gemeentes van Klein-Asië is. Dit is merkwaardig dat hierdie visioen aan Johannes geskenk word op die tyd van die byeenkomste van die gemeentes en dat Hy die diepste geheim van die lewe en werk van die gemeentes sien. Soos dit ongetwyfeld in die eredienste tot uitdrukking gekom het.

3.4 Die deurlopende gedagte van die Skrif

Dit gaan nie slegs om losstaande tekste nie, maar om die hele ondertoon van die Nuwe Testament, dat Jesus 'n werk begin het aan mense, dat Hy hulle aan Hom verbind en dat hierdie binding aan Hom hulle ook aan mekaar bind en dat dit tot uitdrukking kom in die erediens. Deur baie beelde kom dit tot uitdrukking. die beeld van die ware wynstok met die ranke wat uit Hom groei en alleen in Hom kan lewe en betekenis het;³⁹⁾ die beeld van die liggaam waarvan Christus die Hoof is en waar elke lid aan Hom en aan mekaar verbind is. Hy is nie slegs die Hoof nie, maar alles word in Hom saamgevat in die sin dat Hy die

begin en die einde is.⁴⁰⁾ Die beeld van die gebou opgerig met lewende stene waarvan Hy die fondament is.⁴¹⁾ Die beeld van die kudde wat lewe uit die versorging en die beskerming van die herder wat hulle deur alles begelei.⁴²⁾ Eweeens word dit gevoel in die gelykenisse waar van die verhouding met Christus gepraat word as 'n maaltyd of 'n fees, waar die blye viering geskied in Sy teenwoordigheid en waar Hy die middelpunt vorm.⁴³⁾ Die bekende uitsprake in Johannes 14-16 laat sien dat Hy inderdaad van die aarde vertrek, maar dat Hy nie weggaan van Sy werk nie maar dit voortsit deur die Heilige Gees wat al die lig op Hom laat val.⁴⁴⁾ Hy vereenselwig Hom met die werk en boodskap wat in Sy Naam geskied. Wie sy boodskap spreek, het inderdaad met Hom te make — nie as afwesige nie, maar as werkend teenwoordige Here.⁴⁵⁾ In 'n byeenkoms van dissipels word oor die saak van Jesus gepraat en gebid asof Hy self in hulle midde is, en dit kom op kragtige wyse tot openbaring.⁴⁶⁾

Met groot klem kan gestel word dat dit die ondertoon van die hele Nuwe Testament is dat Jesus nie weg is nie maar dat Sy werk voortgesit word deur Sy dissipels in die krag van die Heilige Gees en dat by alles gedink word uit, gebou word op en gewerk word vanuit sy teenwoordigheid. Tereg sê A. König: "Die evangelies en Handelingte skep allermens die indruk dat Matt. 18:20 (...) slegs vir 'n tyd lank sou geld. Paulus se uitsprake oor die werklike teenwoordigheid van Christus in die nagmaal sou as 'n vervulling van hierdie belofte gesien kan word ..."⁴⁷⁾ Hierdie teenwoordigheid van Christus in die midde van Sy dissipels geld dwarsdeur tot aan die wederkoms en dan sal dit blywend in vervulling gaan. In Openbaring sien ons in beelde die vergaderde gemeente om die troon van God en dan word vermeld dat Christus as die Lam prominent in die sentrum van die ewige erediens staan.⁴⁸⁾

3.5 Die getuienis van die nagmaal

By die instelling van die nagmaal sê Jesus ten opsigte van die brood: "dit is my liggaam", en ten opsigte van die beker: "dit is my bloed, die bloed van die nuwe testament, wat vir baie uitgestort word tot vergifnis van sondes."⁴⁹⁾ Daarmee wil Jesus sê dat die viering van die nagmaal die gemeente verbind met Hom in sy plaasvervangende versoening.

Daarby kom nog die ander gedagte van die anamnese, die herinnering van Jesus: "doen dit tot my gedagtenis."⁵⁰⁾ Hier val die aksent daarop dat die gemeente in die viering van die nagmaal steeds besig is met Jesus, die ware Jesus, die Jesus wat gesterf en opgestaan het en lewe, en wat dus nie as afwesig ingedink kan word nie.

Hierby kom 'n verdere aksent, naamlik dat hierdie viering moet voortgaan tot op dié dag dat Hy dit saam met Sy dissipels sal voleindig, totdat Hy kom.⁵¹⁾ Die belofte en opdrag om die nagmaal te vier totdat Hy dit met hulle sal voleindig

in heerlijkheid, impliseer dat Hy ten nouste by hierdie viering betrokke is. Immers, dit raak Sy Persoon en werk, dit raak die toesegging van Sy heil, wat alleen ingedink word waar Hy werksaam teenwoordig is. Dit word bevestig deur die woorde van Paulus, naamlik dat die gemeente hulle reg moet voorberei vir die viering van die nagmaal en dat wie op onwaardige wyse die nagmaal vier dit tot 'n oordeel doen omdat hy nie "die liggaam van die Here onderskei" nie.⁵²⁾ Hierdie wonderlike belofte en seën rondom die nagmaal kan nie verstaan word sonder die belydenis en geloof dat Jesus self by die nagmaal teenwoordig is nie. So het die Kerk dit van die vroegste tye af verstaan.

3.6 Die koms van die Heilige Gees

By al die genoemde getuienis moet daar nog besonderlik gelet word op die vervulling van die beloftes in die Ou Testament en deur Jesus self dat die Heilige Gees sou kom en dat Hy die werk van Jesus sou toepas en sou voortsit tot by Jesus se wederkoms.

Dit alles is vervul op Pinksterdag, toe die Heilige Gees in Sy oorstromende volheid op die vergaderde dissipelkring en dus op die Kerk uitgestort is en Hy gekom het om in die Kerk te woon en te werk. Die Gees het nie gekom om iets anders te doen as om die werk van Jesus voort te sit nie, "om van Hom te getuig",⁵³⁾ om ons te leer en ons aan alles wat Jesus gesê het te herinner,⁵⁴⁾ Hy sal Jesus verheerlik omdat Hy sal neem wat aan Jesus behoort en aan ons verkondig.⁵⁵⁾

Dus, die verskillende beloftes oor die koms van die Heilige Gees en wat op Pinksterdag vervul is, moet saamgelees word met die beloftes van Jesus van Sy teenwoordigheid by Sy dissipels.⁵⁶⁾ Eintlik is dit die wyse waarop Sy teenwoordigheid 'n werklikheid word, soos nog aangetoon sal word.

3.7 Die diepe geheim van die verbond van genade

Vir die fundering van die teenwoordigheid van Christus in die erediens moet daar nog veel dieper gegaan word en moet daar stilgestaan word by die diepe wonder van die verbond van genade.

Die verbond loop soos 'n goue draad deur die hele Bybel. In die Ou Testament is die verbond die diepste geheim van die bestaan en lewe van Israel. Die grondtoon van die Here se verhouding met Israel word saamgevat in die woorde wat die verbond na sy ware aard teken: "Ek sal vir hulle 'n God wees en hulle sal vir My 'n volk wees."⁵⁷⁾ Die verbond druk hierdie lewende betrekking uit en toon aan dat Hy self in Israel teenwoordig is — dit kom veral in uit die gedagte dat God woon in die tabernakel en tempel.⁵⁸⁾

Hierdie verbond word in Jesus Christus vervul en vernuwe.⁵⁹⁾ Kragtens die ver-

bond leef die gemeente in die allernouste verbondenheid met Christus as die Here en Hoof van die verbond. Om in hierdie noue verbondenheid met Christus te lewe, kan alleen sinvol ingedink word waar Hy in Sy Kerk woon en werk en dit kom veral uit waar hierdie gemeenskap tot konkrete uitdrukking kom in die erediens, en veral in die nagmaal. Die sekerheid van die teenwoordigheid van Christus in die erediens leef uit en word gedra deur die wonder van die verbond. Die erediens is die samekoms van die verbondsvolk met die verbondshoof, waar Hy inderdaad teenwoordig is.

4. DIE DOEL VAN CHRISTUS SE TEENWOORDIGHEID IN DIE EREDIENS

4.1 Nie maar 'n dooie formule nie

Waar die Kerk op grond van die Skrif glo aan die teenwoordigheid van Christus in die erediens, daar is dit nie maar 'n filosofiese waarheid nie, nie maar 'n bewering wat sonder meer waar is nie. Dit is Hýself wat teenwoordig is en in Hom is dit God Drie-enig wat in die gemeente teenwoordig is. Dit gaan om Hóm en om Sy werk, en juis in hierdie byeenkoms is Hy besig om Sy werk waar te maak en toe te pas. Hy as die Verlosser is besig om mense te verlos. Hy as die Here en Herder is besig om Sy gemeente te versorg.

4.2 Teenwoordigheid as 'n verklaring van Sy liefde

Die ondertoon van hierdie teenwoordigheid is nie om te oordeel uit haat teen die sonde nie, maar teenwoordigheid uit liefde. Hy is die genadige Verlosser wat uit liefde by Sy gemeente teenwoordig is. Hierdie teenwoordigheid is 'n konkretisering van die onbegryplike liefde van God teenoor die mens. Jesus se teenwoordigheid in die erediens is 'n openbaring van die liefde van God; dit is die verklaring van hierdie liefde wat die hele gebeure dra. J.L. Koole het gelyk as hy skryf: "Alles wat God in die eredienst van zichzelf zegt, is verklaring van zijn liefde ... De Bijbel is, eigenlijk, helemaal evangelie ... Het is, dat God zich met ons bemoeit om ons de rust, de vrede, het volkomen heil te schenken. Daarvoor vertelt het evangelie, dat God zijn Zoon gezonden heeft. Daarvoor spreekt het van Christus' dood en opstanding."⁶⁰ Die teenwoordigheid van Christus maak die wonderlike ontmoeting tussen God en sy gemeente moontlik, want dit is die spel van Gods liefde. Onder die erediens word verstaan "de levende, concrete ontmoeting van God en zijn gemeente. In die eredienst opent God zijn hart en wordt het hart van de mens ontsloten voor het spel van Gods liefde tot ons en onze wederliefde tot Hem. Hier klinkt het verlossingswoord en stygt de jubel omhoog. Hier gaan het om leven uit Gods heil, om beleving van Gods goedheid, om heilsdoorlichting van ons menselijk bestaan hier en nu."⁶¹

4.3 Christus teenwoordig met Sy gawes

Christus in die erediens is nie teenwoordig soos ons dikwels lees op spreuke aan die muur nie: "Hy is die stille luisteraar by elke gesprek, die stille gas by die ete." Nee, Hy is inderdaad teenwoordig as die Oorwinnaar, as die opgestane Here, en Hy is teenwoordig met al Sy gawes en skatte wat Hy vir ons verwerf het. Hy kom in die sentrum van Sy gemeente, omhang met al Sy gawes tot heil en tot seën. Hierdie gawes is verwerf, is geldig en is werksaam. Hy kom inderdaad om Homself in die krag van Sy opstanding aan mense te openbaar, te bevestig: "De levende Heer is praesent mét de gaven, welke zijn menswording en, zijn lijden voor ons hebben te weeg gebracht."⁶²⁾

4.4 Christus is teenwoordig vir óns

Die teenwoordigheid van Christus in die erediens is ook nie maar slegs toevallig en sonder doel nie; Hy is teenwoordig vir óns. Hy het óns op die oog. Dit gaan om sy gemeete, om die mense; dit gaan om mense wat aan Hom behoort en hulle wat Hy deur sy Kerk soek om te win. Tereg sê W.F. Dankbaar: "Het is derhalve een tegenwoordigheid voor óns, welke door ons wordt geloofd, aanvaard, genoten. Er bestaan geen aanwezigheid van Christus op zichzelf, er bestaat slechts een tegenwoordigheid voor ons."⁶³⁾

4.5 'n Teenwoordigheid tot ons heil

Waar Christus in die erediens vir ons teenwoordig is, dien dit verder tot ons *heil* en *redding*. Mense soek oral na geluk en wens mekaar dit toe. Die Bybel praat van heil, wat in omvattende sin beteken om heel te maak. Dit is die kragtige boodskap van die evangelie: Hy het gekom tot ons heil; Hy het gekom om te soek en te red wat verlore is;⁶⁴⁾ Hy is teenwoordig om te genees en te herstel;⁶⁵⁾ Hy is teenwoordig om te bou en te versterk.⁶⁶⁾

4.6 'n Dinamiese en aktiewe teenwoordigheid

Christus se teenwoordigheid in die erediens is nie staties, koud of afgetrokke nie. Dit is dinamies, aktief, werksaam en veranderend. Dit is immers Hý as die Verlosser en Redder aan wie alle mag in hemel en op aarde gegee is, wat teenwoordig is. Die heilsfeite word deur die Heilige Gees waargemaak.

Vandag word in plaas van die woord "presensie" gepraat van "representasie" — dus nie 'n substansiële teenwoordigheid nie, maar 'n werklike teenwoordigheid. Die begrip representasie het 'n sekere waarde, maar dit dek tog nie die hele betekenis van die eenmaligheid van die offer van Christus nie en kan maklik die indruk skep van 'n herhaling. R. Will wil dit sterker stel en praat van "'n reële konfrontasie" ("confrontation réele"),⁶⁷⁾ en dit gaan vir hom om 'n

persoonlike ontmoeting en nie om 'n saaklike aanwesigheid nie. Ook hierdie uitdrukking het meriete. Dit is egter beter om te praat van 'n "dinamiese" en "aktuele" teenwoordigheid. Christus stel Homself daadwerklik teenwoordig en bied in hierdie teenwoordigheid tegelyk Homself en al Sy weldade aan Sy gemeente.⁶⁸⁾ Waar Hy teenwoordig is, gebeur dinge: Hy spreek, handel en openbaar Homself, Hy gee opdragte aan Sy dissipels. Die dissipels hoor, spreek en word in beslag geneem, word toegerus; mense se lewens word verander en vernuwe. G.N. Lammens skryf tereg: "Deze praesentia realis waarvan het Nieuwe Testament getuigt, gaat gepaard met een áctio realis: Deze heeft God verhoogd tot een Leidsman en Heiland om Israel bekering en vergeving der zonder te schenken."⁶⁹⁾

5. DIE WYSE VAN CHRISTUS SE TEENWOORDIGHEID IN DIE EREDIENS

5.1 Die posisie van Christus na sy hemelvaart

Daar moet nie alleen vasgehou word aan die werklikheid en die eenmaligheid van Christus se vleeswording, sy lyding, sterwe en opstanding nie, maar ook aan die feit dat Hy met sy verheerlikte liggaam na die hemel gevaar het. Die koms na die aarde as Verlosser het gevolge ook vir sy hemelvaart.

Aan die een kant moet daar gewaak word teen die gedagte dat sy koms na die aarde in die vlees, in 'n liggaam, net in die vorm van 'n skynliggaam sou geskied en dat Hy die liggaam agtergelaat het. Aan die ander kant moet daar ook gewaak word teen die gedagte dat hierdie liggaam alomteenwoordig is.

Christus beloof duidelik dat Hy weggaan en dat dit tot ons voordeel sal wees; verder ook dat die hemelvaart in verband staan met sy verhoging en tot ons groter heil; verder dat Hy terugkeer na die Vader. Tegelyk beloof Hy dat Hy Sy dissipels altyd sal bybly, dat Hy hulle nooit in die steek sal laat nie. Ook dat Hy Sy werk sal voortsit in en deur hulle. Verder het Hy beloof dat Hy Sy Heilige Gees sal stuur van die Vader af of dat die Vader die Gees in Sy Naam sal stuur. Daar moet dus vasgehou word aan die feit van Sy hemelvaart met Sy verheerlikte liggaam en dat Hy Sy Gees uitgestort het, asook aan die feit dat Hy met Sy heil en gawes by Sy gemeente teenwoordig is.

Hieroor het daar 'n groot stryd geheers tussen die Lutherane en die Calviniste. Die Lutherane sien Christus se hemelvaart en sit aan die regterhand van die Vader só dat Hy na Sy menslike natuur deel kry aan die oneindige mag van God en Sy majesteit oor hemel en aarde waarmee God die wêreld regeer. Kragtens die *unio personalis* is Jesus Christus alomteenwoordig.⁷⁰⁾ Daar word gepraat van die *communicatio idiomatum*, dit is die beskouing dat die eienskappe van die Godheid van Christus aan die mensheid en die eienskappe van

die mensheid aan sy Godheid meegedeel word. So kan gesê word dat die Vader gely en gesterf het en dat die mensheid van Christus goddelike eenskappe verkry het.⁷¹⁾ In die Calvinistiese opvatting dat Christus na sy mensheid in die hemel is en na sy Godheid en majesteit nooit van ons wyk nie, sien die Lutherane 'n bedreiging van die skeiding van die twee nature van Christus, die Nestorianisme dus. Die Lutherane wil vashou aan die konkrete teenwoordigheid van Christus en doen dit deur die konsubstansiasie van Christus: "in", "met", "by" en "onder" die elemente is Christus teenwoordig.

Die Gereformeerdes, aan die ander kant, stel dit dat die mensheid van Christus nie opgaan in 'n algemene "omnipraesentia Dei" nie, maar dat die hemelvaart met die verheerlikte liggaam (ascentio), asook die sit aan die regterhand van die Vader (sessio) waar Hy vir ons 'n Voorspraak is en vanwaar Hy Sy Kerk regeer, ernstig geneem moet word. Tegelyk word geleer dat Christus oral teenwoordig is, maar wel *deur sy Gees*. Hulle verwyt weer die Lutherane van 'n monofisitisme en dosetisme. Die Lutherane het geen verweer teen die Gereformeerdes se verwyt dat e.g. nie die *unio personalis* wil handhaaf nie, maar die goddelike alomteenwoordigheid meegedeel ag aan die menslike natuur van Christus. In die Lutherse siening van die *sessio* en die konsubstansiasie word in beide 'n miskenning van die waaragtige menssinn van Christus gesien. Die gereformeerdes misken nie die teenwoordigheid van die hele Christus by die nagmaal nie, maar maak beswaar teen die neiging tot verheffing en oorskating van die menslike natuur in die *unio personalis*. Baie duidelik het Calvin die onsigbare liggaamlike teenwoordigheid van Christus afgewys omdat hy bely dat ons die mens Jesus Christus as 'n Voorspraak in die hemel het, dat Hy ons vlees en bloed as pand saamgeneem het en dat ons aan die konkreetheid van hierdie getuienis niks mag toevoeg nie. Aan die regterhand van die Vader regeer Hy in mag en majesteit en heerlijkheid van die Vader op onbegrensde wyse. Calvin bestry die Lutherse ubikwiteit as 'n aantasting van Christus se waaragtige mensheid, wat ons pand is in die hemel; daar is nie 'n vergoddeliking van Christus se menslike natuur nie en die motief is soterologies. Na Sy verheerliking het Sy menslike natuur nie deel aan die eenskappe van die goddelike natuur nie. Die ubikwiteit van Sy menslike natuur word afgewys waar gepraat word van die heil van die Here in Christus se ondeurgrondelike persoonlike teenwoordigheid na die aard van die sit aan die regterhand van God. Dit is verder ook belangrik met die oog op die wederkoms van Christus.⁷²⁾ Vir Calvin en die Gereformeerdes hou Christus se reële teenwoordigheid op aarde op met Sy hemelvaart. Die hemelvaart is die beslissende seisoen in die wyse van die teenwoordigheid van Christus; Hy gaan na die hemel met Sy verheerlikte liggaam. Tans is Hy teenwoordig deur Sy Gees.⁷³⁾

Wat besonderlik beklemtoon moet word, is dat Jesus se hemelvaart en sit aan die regterhand van God tot ons *heil* is. Hy bring ons sonde en skuld voor God in Sy versoening; aan die ander kant tree Hy vir ons in by God as Voorspraak.

J.J. von Allmen wys tereg hierop: "He is the Archiereus megas (Hebr. 4:14) who has passed into the Holy of Holies, He is the Leitourgios ton Hagion kai tes skeues Alethines (Hebr. 8:2): He is the One who now appears on our behalf in the presence of God (Heb. 9:24, cf 7:25; Rom. 8:34); He is the sovereign high priest "for ever" (Hebr. 7:3), until the manifestation of the world to come (Heb. 6:20)."⁷⁴ Hy bedien die versoening, wat deur Hom eens en vir altyd bewerk is, en aan die ander kant deel Hy die voordele van Sy verlossingswerk uit aan Sy gemeente.

5.2 'n Teenwoordigheid op 'n ander wyse

Daar is die sekerheid van Christus se teenwoordigheid. Maar na Sy hemelvaart kan dit nie meer wees soos toe Hy tydens Sy omwandeling op aarde was nie. Sy vleeswording het meegebring dat Hy net op een plek op 'n keer teenwoordig kon wees. Die Lutherse siening van die vergoddeliking van Sy menslike natuur is in stryd met die duidelike betekenis van hemelvaart, van die meeneem van Sy verheerlikte liggaam, en met die feit dat Hy weer duidelik na die aarde sal kom in heerlijkheid. Dit is duidelik 'n teenwoordigheid waarop die Kerk kan reken, maar dit is *op 'n ander wyse as tydens Sy omwandeling op aarde*. Hy is nie weg na Sy hemelvaart nie, maar werk voort op aarde. Hy is egter tegelyk in die hemel aan die regterhand van die Vader, waar Hy vertoef tot by die wederkoms, wanneer Hy weer sal kom. Daar bly net een moontlikheid oor en dit is dat Hy tans *op 'n ander wyse* teenwoordig is. Die Kerk moet baie beslis vashou aan die teenwoordigheid van Christus in die tyd tussen die hemelvaart en die wederkoms en dan veral in die erediens, maar dan besef dat dit op 'n ander wyse geskied. Tereg skryf A. König: "Dit is opvallend dat al die evangeliste daarop klem lê dat Christus sêlf met sy werk voortgaan in hierdie tussentyd. Sommige noem die hemelvaart, andere nie, maar sonder uitsondering beklemtoon hulle Christus se aktiwiteit op aarde ook in hierdie tyd. Die betekenis van die hemelvaart is dus nie dat Christus daardeur weggegaan het en nou afwesig is nie ... die gesamentlike getuieis van die evangelies is dat Jesus self voortgaan met sy werk op aarde."⁷⁵

Uit die gegewens van die Skrif kan ons aflei dat Jesus Sy werk op aarde voortsit na Sy hemelvaart en dat dit gedoen word deur die Heilige Gees.⁷⁶ Die Gees se werk hang ten nouste saam met dié van Jesus en is daarop gegrond, en Hy kom dit toepas. Hy laat die lig val op Jesus, want Hy is die Gees van Jesus.⁷⁷ Jesus is in die tyd tussen Sy hemelvaart en Sy wederkoms teenwoordig in Sy kerk deur die Heilige Gees of op die modus van die Gees.⁷⁸ Die teenwoordigheid moet ten volle gehandhaaf word, maar ook die hemelvaart. Hierdie teenwoordigheid is dus anders as voor Sy hemelvaart.⁷⁹ Daar moet dus gekonkludeer word dat Christus in die verskillende fases van Sy verlossingswerk op verskillende wyses teenwoordig is. Tydens Sy aardse lewe en werk was Hy teenwoordig in vleeslike en vernederde gestalte op aarde. Tans is

Hy by ons teenwoordig in en deur die Heilige Gees. Wanneer Hy egter weer kom, kom Hy sigbaar en in mag en heerlijkheid.

5.3 Wyse van teenwoordigheid in historiese perspektief

Die kern van baie sieninge oor die erediens het vir 'n groot deel saamgehang met die siening van die wyse waarop Christus in die erediens teenwoordig geag is. Die stryd rondom die teenwoordigheid van Christus was nie so heftig soos dié om Sy twee nature of om die verhouding met die Vader en die Gees nie, maar het baie dieper gegaan en het veel meer tot gevolg gehad.

* *In die Nuwe Testamentiese en vroeë Christelike tyd* is daar baie duidelik uitgegaan van die teenwoordigheid van Christus in die erediens. Hoewel dit nie altyd duidelik gestel is *hoe* Hy teenwoordig is nie, is daar nie getwyfel aan die feit *dat* Hy wel aanwesig is nie. Daarvan getuig die hartlikheid en vreugde, die krag van die erediens en die sterk appél wat op die mense uitgegaan het. Die teenwoordigheid is nie op growwe sinnelike wyse gesien nie maar deur die Gees, en dit het meegebring die lewende verwagting van die wederkoms om die volle eenheid met Hom te belewe. Die epiklesegebed by die nagmaal het veral die klem laat val op die teenwoordigheid van Christus by die gawes van die nagmaal.

* *Die teenwoordigheid van Christus veral by die nagmaal.* Hierdie gedagte het veral deur die groot veranderinge tydens die 4de en 5de eeue, toe die Christendom staatsgodsdienst geword het, na vore gekom. Die verandering geskied deur die epiklesegebed. So word Christus veral afgebid op die gawes en geleidelik het dit geword dat daar gebid word dat die gawes verander in die liggaam en bloed van Christus. Daar kom ook al hoe meer die gedagte dat Christus meer die verhewe majesteit is as die Verlosser wat in die erediens teenwoordig is. Daar kom die gedagte van die troonsbestyding van Christus, en ook dat Hy met groot eerbied in die erediens op 'n afstand gediens moet word. Al meer word die teenwoordigheid van Christus hoofsaaklik in die nagmaal gesien.⁸⁰⁾

* *Die leer van die transsubstansiasie by Rome.* Lank voordat dit as dogma in 1225 afgekondig is, was dit reeds praktyk dat daar geglo is dat Christus se teenwoordigheid in die erediens veral gesien word in die mis, die eucharistie, en dan deurdat die brood en wyn na wese (sub-stansie) verander in die liggaam en bloed van Christus en dat Hy so in die erediens weer bloedloos geoffer word. So word Hy ook aanbid. Die nagmaal verander van 'n eucharistie (danksegging) in 'n epifanie ('n verskyning) van Christus. Dus word daar nie gekommuniseer nie, maar op 'n afstand word die verskyning van Christus in die eucharistie vereer. Die Konsilie van Trente het die leer van die teenwoordigheid van Christus aldus saamgevat: "... dat in die sakrament van die heilige

eucharistie na die wyding van brood en wyn onse Here Jesus Christus, waaragtig God en waarlik mens, werklik en wesentlik onder die gedaante van hierdie sigbare tekens bevat word."

Die Oosterse Kerk het 'n soortgelyke siening dat die brood en wyn verander in die liggaam en bloed van Christus. Hulle het wel die konsekrasie, maar daarna die epiklese waarin gebid word dat die Heilige Gees die verandering moet bewerk, terwyl dit by die Roomse Kerk net die konsekrasie is waardeur op 'n wetmatige wyse gewerk word dat die elemente verander in die liggaam en bloed van Christus.

* *Luther* het die transsubstansiasieleer van Rome verwerp en in die plek daarvan 'n teenwoordigheid van Christus geleer wat werklik is en geskied "in, met en onder" brood en wyn — *die konsubstansiasieleer*, waarvolgens die volle Christus na sy aardse liggaam werklik maar onsigbaar teenwoordig is.

* *Zwingli* sien die nagmaal as 'n *blote herinneringsmaal*, "ein Wiedergedächtnus."⁸¹⁾ Dit is korrek dat Hy die nagmaal as 'n teken sien, maar dit is meer as 'n teken: dit sien nie slegs op die herinnering nie, maar moet verbind word met die geloof. 'n Prikkelende gedagte is dat Zwingli later geleer het dat nie die elemente verander word in die nagmaal nie, maar dat die lidmate verander word. Teenoor die Roomse Kerk, wat leer dat die elemente verander in die liggaam en bloed van Christus, het Zwingli geleer dat die lidmate verander in die beeld van Christus. Dit is belangrik, maar kan nie die eenydigheid van die siening van Christus se teenwoordigheid by die nagmaal vergoed nie.

* *Calvyn* beklemtoon dit dat Christus inderdaad in die nagmaal teenwoordig is, maar sê dat dit geskied deur die Heilige Gees. Die elemente verander nie en aan Jesus word na sy hemelvaart nie alomteenwoordige eienskappe toegeskryf nie. Calvyn handhaaf egter die betekenis van hemelvaart en Sy heerlikheid aan die regterhand van die Vader. Hy is ten volle teenwoordig by die nagmaal en werksaam, maar dan deur die Heilige Gees. Hierdie teenwoordigheid moet deur die geloof aanvaar word.⁸²⁾

Die *Gereformeerde belydenisskrifte* en *liturgiese skrifte* het die standpunt van Calvyn gevolg.

* *Nuwere sienings*. Daar word tans op verskillende maniere vanuit die geleedere van die Roomse Kerk getrag om weg te kom van die massiewe materialisme wat uitgespreek lê in die transsubstansieleer. So praat skrywers soos E. Schillebeeckx en P. Schoonenberg in plaas van transsubstansiasie, wat verandering van substansie beteken, eerder van verandering van die

*teken*karakter van die brood en wyn — dus van “transsignifikasie”. Daar word ook gepraat van ’n verandering van die *doel* of waarde van brood en wyn in die eucharistie — dus “transfinalisasie”.⁸³⁾ Hoewel dit al ’n verbetering op die transsubstansiasie is is dit nog ver van die Skrif, en daarby is dit nie offisiële kerkleer nie.

5.4 Die hele Christus is teenwoordig

Daar mag op geen manier afbreuk gedoen word aan die feit dat dit die hele Christus is, Christus in die krag van sy opstanding, wat in die erediens teenwoordig is nie. As ons gemeenskap het met Hom in die erediens, dan is dit nie met die Christus wat steeds weer mens word en gekruisig nie “maar met Hem die vlees geworden *is* en gekruisigd *werd* eenmaal in de geschiedenis en wiens vlees thans in de hemel is”.⁸⁴⁾

Hierdie teenwoordigheid is werklik, maar nie op materiële of lokale wyse nie. Hier moet steeds in gedagte gehou word dat dit ’n *teenwoordigheid in aksie, in daad en in ontmoeting is*.

5.5 Die teenwoordigheid is voorlopig en onvolkome

Hoewel eg en hoewel die hele Christus teenwoordig is, is Sy teenwoordigheid in die erediens nog onvolkome — ’n feit wat saamhang met ons bestaan in die vlees: “... it awaits its completion and fruition with the advent of the parousia ... His presence in Christian worship is, as it were, partial and broken.”⁸⁵⁾ Maar dit is juis die ervaring en wete van die teenwoordigheid in gebroke vorm wat die gemeente laat hoop op en uitsien na die ware, die uiteindelijke, die volledige wyse waarop Hy in die midde van Sy gelowiges sal wees, of liever waar hulle om Hom heen sal wees waar die hele lewe een wonderlike en ononderbroke erediens sal wees. Die diens tans, waar Sy teenwoordigheid bely en beleef word, is ’n floue afskaduwing van dit wat nog moet kom en van die wyse waarop Hy dán teenwoordig sal wees.

5.6 Die “hoe” en die “wie”

Juis omdat die vraag oor “hoe” Christus in die erediens, en veral in die nagmaal teenwoordig is so ’n groot twispunt geword het en die Reformatoriese Kerke verskeur het, gaan daar stemme op dat daar eerder gepraat moet word van “Wie” teenwoordig is en nie oor “hoe” of “wat nie.⁸⁶⁾ Inderdáád moet die hoofklem steeds val op Wie teenwoordig is, en dan kan dit niemand en niks anders wees as: Jesus Christus die Verlosser en opgestane Here nie. Tog is dit ook baie belangrik hóé Hy teenwoordig is, want dit kan bepaal of dit inderdaad Hý is en nie een of ander willekeurige Jesus nie. Juis in die siening van hóé Hy teenwoordig is, sal dit blyk of die Persoon, dus die “wie”, reg gesien word.

6. WAAR IN DIE EREDIENS IS CHRISTUS TEENWOORDIG?

6.1 Die een fokuspunt en die hele diens

Reeds in die vierde en vyfde eeu kom die gedagte sterk na vore dat die teenwoordigheid van Christus in die erediens veral in die elemente, by die nagmaal, geskied; dan ook nie tydens die hele nagmaalsdiens nie, maar bepaaldelik in die elemente van brood en wyn. In die omgaan met die elemente is Christus teenwoordig en kan die gemeente Hom ontmoet.

Hierdie gedagte van die teenwoordigheid van Christus in die nagmaal het die oorheersende beskouing van die Roomse Kerk geword en gebly. Dit is eers na Vaticanum II dat die siening uitgespreek word dat Christus ook elders in die erediens teenwoordig geag kan word. Die onderskeiding word egter gemaak dat hierdie ander geleenthede waar Hy teenwoordig is, nie dieselfde is as tydens die nagmaal in die eucharistie nie. So skryf J.A. Hardon: "The Pope (Paulus VI) distinguished no less than eight ways in which we may speak of Christ being somewhere present .... All of these are, in their way, authentic, and they verify the basic concept we have when we speak of someone being present to us ... But the Real Presence is not only different from all the foregoing. It is also unique. It is the physical presence of Christ in our midst, no less truly than he is now present at the right hand of his Father ..."⁸⁷⁾

Die reformatore het verdeeld geraak oor die wyse waarop Christus in die nagmaal teenwoordig is, maar hulle het vasgehou daaraan dat Hy wel teenwoordig is, behalwe Zwingli wat die nagmaal gesien het as 'n herinneringsmaal ('n "Wiedergedächtnus").

Die belydenis dat Christus in die nagmaal teenwoordig is, word deur al die Christelike Kerke vasgehou, en dan ook deur die Gereformeerdes. Hiervan spreek, benewens die belydenisskrifte, veral die voorbereidingsdienste met die oog op die nagmaal, die tug rondom die nagmaal, die gebede en die liturgiese formuliere — ja, die hele inkleding van die erediens.

Die reformatore het egter 'n nuwe aksent in dié tyd na vore gebring, naamlik dat Christus besonderlik in die prediking teenwoordig is. Die Woord was vir hulle die lees van die Skrif en die verkondiging daarvan, en hierin het hulle geglo dat God deur Christus sprekend teenwoordig is.

So skryf Luther: "Daarom geld: waar die Woord in die byeenkoms verkondig word, daar is Christus teenwoordig",⁸⁸⁾ ja, "daar spreek God self deur die prediker se woorde."⁸⁹⁾ Die prediker het die heerlike taak om "die mond van God" te wees. "Die Woord en die Woord alleen is die voertuig van die genade."⁹⁰⁾ Christus kom onder ons deur Sy Woord en Sy eie stem word deur

die Woord gehoor.⁹¹⁾ So het Luther byvoorbeeld tydens 'n Kerspreek die Bybel half geopend omhoog gehou sodat elkeen dit kon sien en toe sê hy: "Dit is die krip waarin die Kind lê. Alleen hier kan u Hom vind!"

Ook Calvyn stel dit baie duidelik dat Christus in die erediens onder ons kom in die kleeed van die Woord.⁹²⁾ Hy sê dat wanneer die evangelie verkondig word, God self spreek deur die mond van mense.⁹³⁾

Dit is dus baie belangrik dat die reformatore weer na vore gebring het dat Christus nie slegs in die nagmaal teenwoordig is nie maar ook in die prediking. Ons moet egter verder gaan en met klem bely dat Christus nie slegs by die nagmaal en in die prediking teenwoordig is nie maar *deur die hele erediens*, van die begin tot die einde. Juis aan hierdie feit word liturgies uitdrukking gegee.⁹⁴⁾

6.2 Christus se teenwoordigheid in die nagmaal vasgehou

Nadat vasgestel is dat Christus deur die hele erediens teenwoordig is, moet daar nou gelet word op die verskillende plekke of handelingte tydens die erediens waar Hy teenwoordig is. Die nagmaal kom eerste ter sprake.

Die nagmaal is die geleentheid waar die gemeente van die Here byeenkom om die tekens van Sy versoening te gebruik, om Sy persoon en werk in gedatenis te roep en om met Hom intiem te verkeer as Gasheer.⁹⁵⁾ Hier in die nagmaal is die werklike Christus op 'n heel besondere wyse teenwoordig.⁹⁶⁾ Dit is op dieselfde wyse as in die prediking, maar tegelyk op 'n ander wyse: "concreter, intenser, reëler" (A.F.N. Lekkerkerker); ons het 'n konkrete versekering deur die tekens, want ons mag hier "Zijn handdruk a.h.w. even mogen voelen!" (C. Gilhuis).

Aan die nagmaal gaan die epiklese vooraf, waarin besonderlik gebed word om Christus se teenwoordigheid.

6.3 Christus teenwoordig deur die Woord

In navolging van die reformatore moet beklemtoon word dat wanneer die Woord gelees word en na sy ware bedoeling uitgelê word, daar geglo word dat God in Christus deur Sy Gees tot ons spreek.^{96a)} Christus is teenwoordig by die lees van die Woord. Hy is egter ook teenwoordig waar hierdie Woord werklik aan die woord kom.⁹⁷⁾ So word dit 'n woord van God, al is dit in mensemond; dit word sy eie woord aan ons. In en deur hierdie Woord kom Christus om in en aan ons te werk, kom Hy onder ons deur die Heilige Gees. "It is the real presence of Christ in the church service, and the real work of Christ in the people there, that the sermon proclaims ... To preach Christ rightly is to make Him

present for the hearers."⁹⁸⁾ B.A. Müller beklemtoon hierdie feit tereg: "Jesus Christus kom na ons vandag langs die weg van die lewende Woord en die verkondiging daarvan. Jesus Christus gee aan die prediking, wat aan die lewende Woord verbonde is, die aktualiteit en volmag van die Woord."⁹⁹⁾ Immers, Jesus is dié Woord van God wat na die wêreld gekom het en dit is juis Hy wat deur die werking van die Gees in die erediens aanwesig is.

In 'n ander sin as wat Feuerbach dit bedoel het toe hy gesê het dat "die mens is wat hy eet", kan daar gesê word van die bediëning van die Woord: Wie daarvan eet, word daardeur verander na die beeld en karakter van God.¹⁰⁰⁾ In dié sin is die mens wat hy "eet". Immers, "In Jesus Christus, die besondere Woord van God, bundel God al sy spreke en handeling saam, neem sy openbaring gestalte aan in die Besondere Openbaring van die *vere Deus, vere homo*."¹⁰¹⁾

Aan die preek gaan ook die epiklese in die vorm van die kollekta vooraf. Hierin word gebid om die verligting deur die Gees en die opening van die Woord, wat weer Christus se teenwoordigheid impliseer.

6.4 Teenwoordigheid van Christus in die gebed

Gebed is die antwoord op die spreke van God. Dit beteken dat die gemeente in eerbied met die Here praat, op Sy uitnodiging en op Sy woord. Hierdie spreke geskied tot God in die Naam van Jesus Christus en deur die krag van die Heilige Gees. Waar die gemeente so tot God deur Christus spreek, daar is Hy, die Middelaar, op 'n besondere wyse teenwoordig.

Christus is teenwoordig in die gebed omdat Hy as Middelaar die gebede van die gemeente vir God aanvaarbaar maak. Hy is die Een wat op die gelowige gebed die seëninge van God skenk. Hy is ook die Persoon wat met liefde en ontferming vervul is waar die gemeente in die lig van God se Woord die nood en ellende van die wêreld raakgesien het en nou in ernstige pleit daarmee voor die Here kom staan en vra dat Hy sal hoor, sal vernuwe en sal verlewendig. In die gebed geskied alles in die Naam van Jesus Christus, en hoe sal Hy nie teenwoordig wees nie? Juis omdat dit in Sy Naam geskied en Hyself teenwoordig geag word, het die gebed groot krag. Tereg skryf Paul Ricoeur: "He shifts the meeting place between the believer and truth to those events which happen in the context of worship and prayer. Suddenly one begins to be sensitive to the hum of generators of new life in the acts of worship."¹⁰²⁾

6.5 Die teenwoordigheid in die verootmoediging en skuldbelydenis en in die genadeverkondiging

Waar die gemeente hom diep voor God verootmoedig en sy skuld bely, kan

daarop gereken word dat Christus genadig en vergewend teenwoordig is. Verootmoediging en skuldbelydenis is baie moeilik — die mense kan dit alleen doen waar hulle oortuig is van hulle sonde en skuld. Ook kan dit nie in 'n lugleegte geskied nie, maar slegs voor Hom teenoor Wie die kwaad gedoen is. Hy moet as die Heilige die gemeente oor die sonde en skuld verdelg, maar Hy doen dit nie omdat iemand anders in die plek van die gemeente die straf gedra het. Jesus bewerk die groot versoening en pas dit toe waar mense erken dat hulle daaraan die behoefte het. Daarom juis waar die gemeente kom in verootmoediging en skuldbelydenis, kan gereken word op die besondere teenwoordigheid van Christus as die Middelaar.

Saam met die skuldbelydenis gaan ook die genadeverkondiging. Waar sonde en skuld bely word, daar moet die boodskap van Christus dat daar vergifnis is om Sy ontwil, verkondig word. Die verlening van vergifnis is Sy groot werk en Hy wil dit ook doen en Hy doen dit ook veral in die erediens — daarom geskied dit nie in Sy afwesigheid nie, maar word dit deur Homself verleen deur die werking van Sy Gees.

16.6 Die teenwoordigheid van Christus in die Geloofsbelydenis

Waar die Here op baie maniere deur die gestalte van die Woord die gemeente aanspreek, daar kan hulle nou kom en daarop antwoord deur te erken en te bely wat hulle van hierdie God en van sy magtige werking glo. Om die geloof in die openbaar te bely is, om die self aan God te wy en met alles tot Sy beskikking te kom staan — dit is 'n oorgawe, en 'n oorgawe kan net met effek gedoen word teenoor iemand wat teenwoordig is. "The confession of faith is also an act of commitment. When we turn from idols and commit ourselves to this God, we are offering ourselves to him in obedience for his service, which is perfect freedom."¹⁰³ Hoe wag Hy nie daar om hierdie "ja" van die gemeente, die oorgawe aan Hom, self te ontvang nie — en te bekragtig.

6.7 Teenwoordigheid van Christus in die lied

Die lied is die gesonge gebed, waardeur die vroomheid oor baie eeue in die vorm van verootmoediging, aanbidding, skuldbelydenis, danksegging, voorbidding, verkondiging, lofprysing in die erediens sy plek verkry het. Hier kom die gemeente om te antwoord op die aanspreking van God en dit word gesamentlik gedoen en word gerig tot God deur Christus en deur die krag van die Heilige Gees. Sang kan beoefen word ter wille van die skoonheid, maar nie in die erediens nie. Dit is hier deel van die groot gesprek tussen God en sy volk en is dus gerig tot die Skenker van die genade en vir die ontvangs van die genade.¹⁰⁴ Ook kom in die lied die oorgawe en die aanbidding tot uitdrukking. Juis omdat dit so die hart van die ontmoetingsgebeure tot uitdrukking bring, moet die gemeente weet van die teenwoordigheid van Jesus as die Middelaar

in die erediens. Sang is 'n besonder direkte en kragtige wyse van kommunikasie tussen die gemeente en Christus.

6.8 Teenwoordigheid van Christus by die gee van die offergawes

Hoewel dit skynbaar teenstrydig klink, moet ook daaraan vasgehou word dat by die gee van die gawes die teenwoordigheid van Christus erken word. Die gawes gaan nie buite ons geloof en buite ons hart om nie, maar dit is juis die aanbidding, die oorgawe en verheerliking van God wat konkreet geword het. Die antwoord deur die gebed, die geloofsbelydenis, die lied, word veral konkreet in die gee van die gawes vir die werk van God, wat die nood van die mens insluit. Die ou gedagte van die offergang, die *offertorium*, waardeur die gawes na die tafel gebring is en waaruit die gawes vir die nagmaal geneem is, en ook geneem is na diegene wat afwesig is, en dat die gawes tot beskikking van die biskop was om dit uit te deel na die behoefte — het 'n diepsinnige betekenis. Die ou gebruik by ons om 'n muntstuk op die nagmaalstafel te plaas, is hiervan 'n oorblyfsel. As bedink word dat die gawes nie maar aan die dienaars gegee word nie maar self gebring word; dat dit nie om die mense gaan nie maar om God en Sy werk; dat dit 'n offer uit dankbaarheid aan Christus is — dan kan die beskouing alleen gehuldig word dat dit geskied in Sy teenwoordigheid.

6.9 Christus teenwoordig in die votum en seëngroet

Die votum is die begin van die diens, want dit begin met die verklaring dat alles geskied in die Naam van die Here en dat Sy magtige Naam die byeenkoms saamgeroep en moontlik gemaak het. Dit is die konstituering van die diens. Die votum het egter ook die betekenis van die inroeping van God en die aanroeping van Hom in die belydenis dat Hy so op 'n besondere wyse in die erediens teenwoordig sal wees. Dit is die afbidding van "de gunst zijner zegen aanbrengende tegenwoordigheid ... Bij monde van haar voorganger stelt zich de vergadering der geloovigen er mee voor Gods aangezicht."¹⁰⁵ Deur die votum bely die gemeente, net soos Israel van ouds, dat hulle leef van die aktiewe teenwoordigheid van God. Hulle bely dat die Here aktief teenwoordig is onder Sy gemeente om te help, te verlos en te sorg dat hulle die volle rykdom van Sy koningryk mag beleef. Tereg sê G. van Rongen: "we stellen ons voor het aangezicht Gods, naar Wie we willen gaan luisteren, dien we willen bidden ook ons te helpen met zijn actieve aanwezigheid."¹⁰⁶

Die seëngroet het 'n sinryke betekenis: Dit is die vrede-stigtende en vredeherstellende groet van die Drie-enige God aan sy gemeente. Deur die groet verklaar die Here dat Hy hierdie byeenkoms wil en dit wil seën en dat die gemeente kan reken op Sy guns en genade. In die Vroeë Kerk word die nagmaalsviering begin met die vredesoen (*pax*), waarop die begingroet volg —

meestal in die vorm van 2 Kor. 13:13. Hierdie groet is die aanroeping van Christus wat in die erediens teenwoordig is, wat al die heil in Homself bevat en dit uitdeel. Dit is toesegging van hierdie heil aan die gemeente in die aangesig van die teenwoordige en lewende Christus. Die toesegging van die heil in die seëngroet het ten doel om die gemeente, wat rondom Sy teenwoordige Here versamel het, bly te laat word "onder sy nuutskeppende teenwoordigheid en daarvan verseker te word: Die Here doen aan julle, en skenk aan julle, wat Hy alleen kan gee."¹⁰⁷⁾

6.10 Die teenwoordigheid van Christus deur die hele erediens

Dus moet bely word en moet die gemeente daarvan verseker word, en kan hulle daarop reken, dat Christus deur die hele erediens teenwoordig is. "Zijn gemeente is immers zijn pneumatisk liggaam en alle uitingen van het gemeentelieven hebben betrekking op die praesentie van de gekruisigde en opgestane en komende Heer. Hij bouwt zijn lichaam op en is dan ook teenwoordig, niet slechts in de breking des broods, maar ook in de doop, in de schriftlezing en de prediking, het gebed en de hymnen, de doxologie en de zegen, en de prophetie en de glossolie en in de gemeenskap."¹⁰⁸⁾

6.11 Die teenwoordigheid van Christus in die seën wat bly

Die teenwoordigheid van Christus begin nie slegs by die votum en strek vandaar oor elke handeling en elke woord in die erediens tot by die seën nie; dit gaan met die seën die lewe binne. Die seën is die gevolmatigde verklaring dat die Here sy seën op die gemeente lê. Dit beteken dat Hyself met sy gemeente vanuit die erediens in die gewone lewe meegaan. Hy gaan seënend en bewarend mee waar hulle nou verstrooid gaan leef. Die beleving en vernuwing deur die ontmoeting met die lewende Christus wat teenwoordig in die erediens is, word voortgesit en word nou in die lewe omgesit. So gaan die diens van Sondag wel uit, maar die erediens van die lewe begin; die nuwe lewe in die nuwe gehoorsaamheid geleeft aan die hand van Christus.

7. DIE IMPLIKASIES VAN CHRISTUS SE TEENWOORDIGHEID IN DIE EREDIENS

7.1 Die eis van teenwoordigheid van die gemeente

As dit dan waar is dat Christus as die Here en Hoof van die gemeente in die erediens teenwoordig is en dat dit so is dat elke lidmaat bely dat hy Hom as Here erken en tot Sy beskikking staan en bereid is tot Sy diens, dan bring dit mee dat elke lidmaat en die gemeente as geheel in die erediens teenwoordig moet wees. Dit geskied nie uit dwang of deur 'n wet nie, maar uit die diepe aandrang van die liefde en die bereidheid om te wees waar Christus saam met

Sy gelowiges verkeer. Natuurlik is Christus oral, maar Hy wil juis tot heil en vernuwing in die erediens teenwoordig wees.

Die erediens omvat 'n dubbele gemeenskap: met Christus en met mekaar onderling.¹⁰⁹⁾ Wie wegbly, verkort die liggaam van Christus,¹¹⁰⁾ en verbreek ook die onderlinge gemeenskap.¹¹¹⁾

7.2 Die verantwoordelikheid van voor Christus te staan en te leef

Hierdie verantwoordelikheid hou implikasies in vir die wyse waarop die gemeente hom voorberei om na die erediens te gaan en vir die ontmoeting met Christus. Vir die leraar en die ander ampte wat in die erediens optree, beteken dit ewe-eens dat hulle deeglik moet rekenskap gee van hierdie teenwoordigheid en van hulle voorbereiding vir wat hulle doen, omdat dit geskied in Sy teenwoordigheid en asof dit vir die Here is.¹¹²⁾

Elke woord, elke gebaar en elke handeling in die erediens geskied in teenwoordigheid van die lewende Here, en dit bring mee dat daarop ag gegee word. Daar is dus geen plek vir agteloosheid, vir slordigheid nie; ook nie vir vertoon van eie persoon of hoogmoed of selfverheerliking nie. Daar mag nie gepraat en gedoen word asof Hy afwesig is nie. Dit alles het 'n geweldige implikasie.

Dit gaan nog veel verder. Wie in die Naam van die Here spreek en handel, staan in sy teenwoordigheid, staan voor Hom en het met Homself te make. R. Bohren lê groot klem daarop dat die spreek in die Naam van die Drie-enige God meebring dat daar gespreek word met Hom wat aanwesig is. Die gedagte van die "*Namenrede*" is vir hom 'n uiters belangrike komponent van die teenwoordigheid van Christus en vir die krag van die erediens. Hy sê: "Die Naam en die genoemde hoort byeen ... Word die Genoemde in die noem teenwoordig, kan geen hoorder meer sê die prediker spreek nie tot hom nie, omdat die Aanwesige altyd reeds vir ons, vir my hier is."¹¹³⁾

7.3 Christus teenwoordig met sy heil en as Middelaar

Christus is teenwoordig as die Verlosser; Hy verskyn in Sy gemeente met Sy gawes. Hierdie gawes het Hy verwerf en dit is dus geldig.

Deur die hele erediens wil Hy hierdie gawes tot ons heil aan ons bemiddel. Hy wil dit uitdeel. Die hele erediens is dan ook 'n groot aandrang deur Christus deur Sy Gees om hierdie gawes te ontvang.

Dit impliseer dat Christus, die Middelaar, ons verhouding met God wil herstel en wil vernuwe en steeds weer wil vernuwe. Hy het gekom om die nood te verlig, die skuld weg te neem, die blydskap te herstel, die gebrokenheid te ver-

bind, die vervreemding te verwyder.¹¹⁴⁾ Ons kom in die erediens in Sy teenwoordigheid in die kragveld van die reddende en herstellende en vernuwende Christus. Dit gaan om die groot saak van die nuwe lewe en die nuwe verhouding met God. Daarby impliseer dit steeds die nuwe verhouding met die medemens.

As Middelaar is die groot taak van Christus om ons aanbidding tot God moontlik te maak, maar ook om God se genade en seënige aan ons deur te gee — dit is 'n middelaarskap of bemiddeling na twee kante.¹¹⁵⁾

7.4 Die eis tot verandering en vernuwing

Christus wat as die Middelaar in die erediens teenwoordig is, spreek die aanwesige gemeente aan op die mees direkte wyse. Hy is immers die Middelaar wat die bevoegdheid en volmag het om hulle aan te spreek oor hulle verhouding met God. Dit gaan egter nie daarom om te oordeel en te straf nie, maar om te red en te herstel. Die aanspreking geskied veral deur Sy Woord en deur die Heilige Gees. Die Gees open die blinde oë sodat Christus herken en gesien kan word, maar ook sodat die eie lewe en die eie sonde gesien kan word. "Die mens ontdek homself waar hy ontdek word. Christus kom aan die woord waar daar van Hom gespreek word. Hy stel Homself teenwoordig waar Hy verteenwoordig word. Hy kom deur ons spreke aan die Woord."¹¹⁶⁾ Christus dring in binne die noue horison van die menslike waarneming, want Hy ontsluit aan ons die horison van sy nuwe skeping. "Door de mond der gezandten spreekt Christus zelf (2 Kor. 5:20) en in Zijn knechten presenteert Hij zich onontwijkbaar aan de mensen van vandag."¹¹⁷⁾ Tereg skryf B.A. Müller: "Waar Jesus Christus teenwoordig is en verkondig word, is die genade en die gerig in die hede teenwoordig, word die gemeente versamel, kry die wêreldgerigte apostolaat en die geskiedenis ware inhoud, krag, sin en toekoms. Waar die prediking van die lewende Woord van alle kante deur die lewende Heer Self omring word, is die prediking self 'n dinamiese gebeure. Deur die teenwoordigheid van Christus in die prediking word Jesus Christus tot ons "tydgenoot"¹¹⁸⁾. Heel plasties stel J. Calvyn dit: "Wanneer die evangelie verkondig word, begin tegelyk met die stem van die prediker die bloed van Christus voor God se aangesig te drup."¹¹⁹⁾

Die aangespreke deur Christus eis die keuse teenoor Christus en daarmee die omvergooi van alle afgode. Die aanspreke op baie maniere roep die mens voor die keuse en die vernuwing van die keuse en die groei in die gedane keuse. Die aanspreke deur en die ontmoeting met Christus bring die groot verandering mee. Dit word die groot ruil met Christus. Hy neem ons sonde en skuld en Hy skenk aan ons Sy genade, geregtigheid en lewe.

7.5 Die krag of volmag tot verandering

Die verandering en vernuwing wat geëis word, is ook inderdaad moontlik. Christus is die Gevolmagtigde, Hy is die Een wat deur Sy offer die verandering moontlik gemaak het en dit nou inderdaad ook toepas. Deur die werking van die Heilige Gees word die woorde en handeling in die erediens lewend en is dit met krag belaaï om mense aan te spreek en te verander.¹²⁰⁾ Daar is die groot krag wat mense beweeg, wat die gemoedere aanraak, wat die verstand verlig en die wil beweeg. Die karakter van volmag van die erediens wat spreek uit die teenwoordigheid van Christus moet veel meer tot sy reg kom. Die verandering is moontlik en word werklik. Al meer word die lidmate en die gemeente as geheel verander na Sý beeld. Daar moet veel meer gereken word met die krag en lewe in die erediens. In die erediens gebeur dinge, en móét dit gebeur. Die teenwoordigheid van Christus maak die erediens nie 'n onskadelike gebeure nie maar iets wat mense aangryp en aanspreek en verander. Plasties stel R. Bohren dit: "Nie brandweermense nie, maar brandstigters moet ons wees. Nie vuurblussers nie, maar vuurwerpers, soos Hy wat gekom het om vuur te werp."¹²¹⁾ Waar hierdie teenwoordige Heer met Sy gawes van genade afgewys word, is die oordeel onvermydelik.¹²²⁾

7.6 Die wonderlike ontmoeting met Christus

Die gemeente word deur Christus verander, en dan vind die wonderlike ontmoeting met Hom plaas. Ons sien Hom, ons hoor Hom, ons antwoord Hom en ons verkeer met Hom. Hierdie ontmoeting geskied deur die hele verloop van die erediens, maar veral in die nagmaal word dit op 'n heel konkrete wyse uitgedruk. Ons word gaste saam met Hom as Gasheer aan Sy tafel en ons verkeer met Hom in afwagting van die groot en volledige gemeenskap met Hom. Dit bring die diepe lewe en groot krag van die erediens na vore.

7.7 Die blydskap in die erediens

Alles wat gebeur tussen die teenwoordige Here ne Sy gemeente, wat Sy bruid is en waaroor Hy besorgd is, lei tot die diepe vreugde. Die vroeë Kerk het in sy erediens hierdie blydskap ervaar en dit tot uitdrukking laat kom. "Jesus se teenwoordigheid waarborg die vreugde, dit is die grond daarvan en die uitdrukking daarvan."¹²³⁾ Die teenwoordigheid van Christus gee aan die erediens 'n feeskarakter. Hierop sien die saligsprekinge en die gelykenisse wat spreek van die vreugde van die vind van die skat in die akker of die pèrel van groot waarde,¹²⁴⁾ asook die vreugde van gevind te word.¹²⁵⁾

7.8 Krag tot getuienis en diens

Die wonderlike gebeure van die ontmoeting met en die verandering deur die

teenwoordige Christus beteken veral ook dat die gemeente opgeroep word, volmag ontvang en gestuur word tot getuienis en diens in die lewe van elke dag, op elke terrein en onder alle omstandighede. Die ontmoeting word na sy eghtheid getoets in die getuienis en diens in die wêreld. Dáár word die koninkryk van God gebou en dáár word die stryd gestry, dáár word die erediens van die Sondag vir almal waar. R. Bohren het gelyk as hy dit so stel: "Die Gees word tot die spraakleer van die dissipels en die dissipels word tot die spreekbuis van die Gees ... Waar die dissipels die Gees tot die spreke bring, daar bring die Gees die dissipels tot spreke. Die Gees gee nie alleen die woord nie, maar ook die artikulasie daarvan. Die Gees bepaal nie alleen die herkoms en teenwoordigheid van die woord nie, maar ook die toekoms van die woord."¹²⁶⁾

7.9 Sý erediens word óns erediens

Die hele erediens, waarin die werksame teenwoordigheid van Christus bely word, word een groot, wonderlike ruiling: *mirifica commutatio*. Christus neem wat aan ons behoort sodat Hy aan ons mag gee wat aan Hom behoort. Hy neem ons sondige en gebroke menslike bestaan, heilig dit en gee nou Homself en Sy gawes en ons nuwe mensheid terug aan ons. "Our reception of Christ is thus the counterpart of the wonderful exchange ..."¹²⁷⁾ Dit kan nog sterker gestel word: "Jesus Christ is our worship, the essence of it and the whole of it, and we may worship God in Spirit and in Truth only as we are made partakers in his worship."¹²⁸⁾

Dit gee die krag en die lewende hoop om te volhard in die aanbidding, die getuienis en diens, ten spyte van die moeilikste omstandighede.

8. DIE WYSE WAAROP DIE TEENWOORDIGHEID VAN CHRISTUS ERVAAR WORD

8.1 Dit is 'n wonderlike belofte waarop gereken kan word

Soos gesien, is die belydenis van die teenwoordigheid van Christus in die erediens gegrond op die beloftes van Christus, is dit veranker in die boodskap en fondament van die werk van Jesus Christus. Dit word gedra deur die verbond van genade, dit leef uit die werk van die Heilige Gees, en dit is 'n werk wat God begin en waarby Hy betrokke is.

Omdat dit beloftes van God is wat deur die offer van Christus bevestig word — kan daarop gereken word. Dit is nie maar 'n vae moontlikheid dat Hy teenwoordig sal wees of 'n wisselvallige saak nie; dit is 'n werklikheid waarop gereken en waarmee gewerk kan word. Op hierdie beloftes mag die gemeente bou.¹²⁹⁾

8.2 Die teenwoordigheid word nie outomaties ervaar nie

Nooit mag die teenwoordigheid outomaties ingedink word asof dit sonder meer geskied nie. Dit is nie vanselfsprekend nie, maar is 'n geskenk van God. Hierdie geskenk word aan die gemeente gegee deur die Heilige Gees "waar en wanneer dit God behaag."¹³⁰ Steeds moet die Kerk daarvan deurdronge wees dat die teenwoordigheid van Christus nie outomaties geskied nie maar in die vrymag van God geleë is en as 'n geskenk ontvang word en moet word.

8.3 Die teenwoordigheid kan nie afdedwing word nie

So min as wat die teenwoordigheid van Christus in die erediens outomaties geskied, net so min kan dit op een of ander manier afdedwing word.

Die Roomse Kerk glo met betrekking tot die mis dat wanneer die priester op voorgeskrewe wyse die voorbereidende woorde tot die mis spreek, dit op wetmatige wyse geskied dat Christus in die brood en wyn teenwoordig is. By die uitspraak van die konsekrasie deur die priester word geglo dat die transsubstansiasie sonder meer en op wetmatige wyse geskied. Die epiklese is nie nodig nie en word weggelaat. Hiermee word die teenwoordigheid op 'n bepaalde wyse afdedwing — dit is teen die Bybelse boodskap.

Die teenwoordigstelling van Christus in die erediens kan op geen manier afdedwing word nie; dit is nie in die mag van die Kerk om dit te bewerk nie. Die Kerk het geen beskikkingsmag oor die teenwoordigheid van Christus nie. Tereg sê O. Noordmans in dié verband: "God gaat niet naar de kerk als wij er naar toe gaan."¹³¹ Saam met J.J. von Allmen kan dit só gestel word: "... the Church, nevertheless, is not the dispenser of this presence; it cannot be induced, it can only be sought. Maranatha ... the problem of the epiclesis."¹³² Die ampsdraers is wel dienaars van Christus wat moet wag op Sy woord en handel in Sy opdrag; hulle is egter nie sy tegnici of, nog erger, sy towenaars nie.

8.4 Sonde belemmer die ervaring van Christus se teenwoordigheid

Waar mense of 'n gemeente in ongeloof en sonde en laksheid lewe, waar lidmate in sonde volhard, waar die Woord van God op enige manier afgebind word of daaraan afbreuk gedoen word, daar is Christus wel nog teenwoordig, maar soos in die geval van Israel ervaar die mense dit nie. Hulle voel asof Hy hulle verlaat het, asof Hy nie hoor en sien nie, asof Hy afwesig is.

Aan die ander kant, waar die gemeente lewe in gehoorsaamheid aan die Woord van God en ywerig staan in die wil van God, waar dit hulle bedoeling is om Hom te dien en hulle in hierdie gesindheid na die erediens kom, daar kan veel eerder verwag word dat sy teenwoordigheid ervaar sal word.

8.5 Die wag op en die bid om die teenwoordigheid van Christus

By 'n lewe van gehoorsaamheid kom die bereidheid en geloof om te wag op die teenwoordigheid van die Here. Dit is die regte gesindheid vir die gewaarwording van die teenwoordigheid.

Hierby moet kom die kinderlike en gelowige gebed om Sy teenwoordigheid. In die Kerk het daar vroeg reeds veral twee gebede ontwikkel wat in verband gestaan het met die inroep van Christus se teenwoordigheid in die erediens. Die eerste is die gebed voor die prediking, wat later bekend gestaan het as die kollekta; dit is die kort geformuleerde gebed wat verband hou met die verkondiging van die Woord. Die tweede is die epiklese, wat geplaas is voor die nagmaal, waar die gemeente bid om die teenwoordigheid van Christus by die nagmaal.

Die ander twee gebede wat gebruiklik geword het, was die voorbidding vir die nood van die Christenheid en die groot dankgebed in verband met die nagmaal — wat albei weer uitgaan van die ervare weldade deur die teenwoordigheid van Christus in die prediking en in die nagmaal, respektiewelik.

8.6 Die weg van die geloof

Die erkenning van Christus se teenwoordigheid in die erediens en by elke element daarvan, en die ervaring daarvan, geskied langs die weg van die geloof.

Soos wat ons Jesus Christus alleen deur die geloof kan erken, so ook kan ons alleen deur die geloof Sy teenwoordigheid in die erediens bemerk en gewaar word. Dit moet geskenk word aan die gemeente, en die hande wat dit neem en die oë wat dit sien, is dié van die geloof. Iets van die onherkenbaarheid, *incognito*, van die ware aard van Jesus tydens sy aardse omwandeling, geld ook van sy teenwoordigheid in die erediens. Eers deur die geloofsoog word Hy as die Christus raakgesien; so ook, eers deur die geloofsoog word Sy teenwoordigheid in die erediens ervaar. Daar word gepraat van 'n "ontdekking": Sy teenwoordigheid word "ontdek", en dit geskied deur die geloof. Wel kan sy teenwoordigheid in die werkinge van die erediens en in die lewe van die aanbidders gesien word, maar ook dit moet weer hier persoonlik ontdek word; daar moet ontdek word dat dit vir óns is.

8.7 Die onmisbare werking van die Heilige Gees

Geloof word gewerk deur die Heilige Gees. Hý open die blinde oë, Hý open die dowe ore, Hý verander die ongelowige hart, sodat Jesus as Here erken word en die gemeente bewus word van Sy teenwoordigheid. Dit is immers Sy groot werk, naamlik om van Jesus te getuig en om te neem uit wat aan Jesus

behoort en dit aan ons mee te deel. Hy staan in Sy werk steeds terug sodat die lig val op Jesus as die Middelaar.

Die waarborg vir die bewuswording van Jesus se teenwoordigheid in die erediens moet ons soek in die onmisbare werking van die Heilige gees. Met J. Calvyn kan ons dan vra: "Watter waarborg kan sekerder wees as hierdie? Want God is getrou, Hy stel ... ons geen ydel skouspel voor die oë nie, maar deur Sy Gees verbind Hy die saak (die *res*) aan die teken (die *signum*)."¹³³⁾

8.8 Die nou reeds en die nog nie

Die feit dat ons nou reeds mag en moet reken met die teenwoordigheid van Christus in die erediens maak dit die diepste grond uit vir die kerkgang. Die sin van die kerkgang, ten spyte van al die ergerlike en menslike daarvan, is dat ons kom om die liefde van God te ontvang en om te ervaar hoe dit aan ons meegedeel word. Die hele erediens is 'n liturgiese vormgewing van die gesprek tussen God en Sy gemeente, wat uitloop op die ontmoeting met Hom en die diepe ervaring van Sy teenwoordigheid. Daardeur word ons hele lewe verander en vernuwe maar word ook die onderlinge gemeenskap tussen die gelowiges bewerk. Dit alles geskied deur Christus, deur die geloof en deur die werking van die Heilige Gees.

Hierdie wonderlike gebeure van die teenwoordigheid van Christus in die erediens is die groot aantrekkingskrag van die erediens. Dit is die samekoms van die gemeente, waar hulle op ordelike wyse met hulle opgestane Here verkeer en Hom in alles dien as Middelaar. By alles wat belangrik is om mense na die erediens aan te trek, moet ons steeds verbykyk en verbywys na Hom as die groot Aantrekkingskrag. In alles gaan dit om die bekendstelling van Christus as die Lam van God, deur Wie en tot Wie die gemeente lewe.

Daarom geld van alles wat in die erediens gesê en gedoen word: "Kom en kyk! Sien die Lam! Dit is die eis, die oproep en wekroep tot die geloof. Kom en kyk."¹³⁴⁾

Tegeryk is die hele erediens egter 'n kragtige heenwysing na dié dag, na die bruilofsmaal van die Lam, wanneer al die gelowiges wat gereeld die eredienste op aarde bygewoon het op volmaakte wyse, ononderbroke en in volmaakte heerlijkheid, met Christus sal verkeer en deur Hom God van aangesig tot aangesig sal sien.¹³⁵⁾ Dan sal ons Hom sien soos Hy inderdaad is en nie meer *in cognito* nie.¹³⁶⁾ Dan gaan die voorlopige van Sy teenwoordigheid oor in die heerlike en ewige vervulling van die blywende gemeenskap met Hom.

Daarom moet die gemeente by sy eredienste tans hier op aarde steeds duidelik roep: "Kom en kyk!", maar tegelyk vuriglik bid: "Maranata! Kom haastig, Here Jesus!"¹³⁷⁾

SUMMARY

THE PRESENCE OF CHRIST IN THE CHRISTIAN WORSHIP

As a doctrine, the Churches generally endorse the presence of Christ in the worship, but in practice and in reality it is very often a much neglected factor — a "forgotten factor." From various angles this doctrine is undermined today, and so many people ignore it, as a result, it is often more a case of the *absentia Christi* than the *praesentia Christi*.

The presence of Christ in worship is decisive and fundamental for the understanding, the life, the working and the power of worship. His presence as Mediator makes worship possible and sensible; it is the deepest secret thereof and is the main attracting force to draw people to worship.

We may be sure of this presence of Christ, because He gave His promise to this effect; it is the implication of His commandment to celebrate the holy communion; it is confirmed by the outpouring of the Holy Spirit on the day of Pentecost; in a special way it is upheld by the meaning of the covenant of Christ — the idea of His presence in worship runs like a golden thread through the New Testament.

He is present with His gifts, and it is to our benefit and salvation. Because it is a dynamic and active presence, things must change; hence people are changed and renewed.

About the way in which Christ is present, ideas divergent. Early in the history of the Church His presence gradually became limited to the Lord's Supper. Here it gradually became more materialistic, and the view grew that His presence came about through the change of the substance of the elements. That is wrong: He is not present through the change of the substance of the elements — the transubstantiation —; nor is He bodily present "in", "with" the elements — the consubstantiation —; He is in fact present through the Holy Spirit. Christ is present everywhere, but because His ascension with His glorified body and His second advent must be taken seriously, His omnipresence can only happen through His Spirit.

He is not only present at communion; and He is not only present at the communion plus the preaching of the gospel; He is present throughout the whole service and at every element of the service.

The belief in the presence of Christ in worship has fundamental implications: it implies that the congregation must also be present; at every word and act of every partaker His presence must be taken seriously into account; in His

presence Christ confronts His congregation, and that demands a response; He changes the lives of people; this encounter with Christ leads the congregation to witness and service; it is the source of joy and hope.

The presence of Christ in worship does not happen automatically, nor can it be enforced; neither is it in the power of the Church to manipulate it. The only way in which it can be experienced is through faith and through the work of the Holy Spirit.

This presence is a wonderful reality now, but it is still partial and incomplete. The final and complete presence of Christ in the midst of His people will come at His second advent.

NOTAS

- 1 Kat. xvii, 20
- 2 Vgl. Bv. H. Kosak, Leitfaden Biblischer Hermeneutik, Evang. Verlagsanstalt², Berlin, 1977, 60 vv.; C. van Til, The New Hermeneutic, Presbyterian and Ref. Publ. Co., 1974, passim; L. Goppelt, Theol. des N.T., I. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1975, 25 vv.
- 3 Vgl. bv. A.E. Loen, Säkularisation, Chr. Kaiser Verlag, 1965; H. Fries und R. Stählin, Gott ist tot?, Südwest Verlag, München, 1968; A.C. Barnard, Prediking en sekularisasie, in: Rondom die prediking, N.G. Kerk-boekhandel, 1972; J. Sperna Weiland, Oriëntatie, Het Wereldvenster⁵, Baarn, 1971; J.A. Heyns, Sterwende Christendom, Tafelberg-Uitgewers, 1969
- 4 Vgl. bv. A. Evertz, Die evangelische Kirche und die Revolution von Links, Blick und Bild Verlag, 1968; J.A. Heyns, Teologie van die revolusie, Tafelberg-Uitgewers, 1975
- 5 Vgl. bv. Gottesdienst in einem säkularisierten Zeitalter, Hrsg. K.F. Müller, Joh. Stauda Verlag, Kassel, 1971; Fantasie für Gott. Hrsg. G. Schnath, Kreuz Verlag², Stuttgart, 1965
- 6 "Wir haben, Gott sei Lob! die Zunge" — Predigten.
- 7 Bv. Jes. 40:27; 42:18vv.; 43:24; 45:15; 49:14vv.; 50:1vv., 12v.; 64:1
- 8 J.H. Bavinck, Ik geloof in de Heilige Geest, J.N. Voorhoeve, Den Haag, s.j., 13
- 9 Vgl. H. Döring, Abwesenheit Gottes, Bonifacius, Paderborn, 1977, passim
- 10 "De praesentia Christi is het wezenlijk bepalende van het avondmaalsviering" — W.F. Dankbaar, De tegenwoordigheid van Christus in het avondmaal, G.F. Callenbach, Nijkerk, 1950, 43
- 11 G. Wainwright, Doxology, Epworth Press, London, 1980, 66 vgl. 64
- 12 A. Kuyper, Onze Eeredienst, J.H. Kok, Kampen, 1911, 204
- 13 J. Schweizer, Zur Ordnung des Gottesdienste, in der nach Gottes Wort reformierte Gemeinden der deutschsprachigen Schweiz, 1944, 23
- 14 G.N. Lammens, Tot Zijn gedachtenis — het commemoratieve aspect van de avondmaalsviering, J.H. Kok, Kampen, 1968, 94
- 15 S. Travis, Worship in the New Testament, in: About worship, Ed. J. Stacey, The Division of Ministries of the Meth. Church, 1973, 26
- 16 G. Wainwright, a.w., 6
- 17 T.F. Torrance, Come, Creator Spirit, for the renewal of worship and witness, in: Theological Foundations for Ministry, Ed. R.S. Anderson, T.T. Clark, 1979, 379
- 18 C. Mahrenholz, Das Wesen des christlichen Gottesdienst, in: Musicologia et Liturgica, 1960, 295
- 19 A.D. Müller, Grundriss der praktischen Teologie, C. Bertelsmann Verlag, 1950, 127
- 20 K.H. Bieritz, Von der Besonderheit des Gottesdienstes, in: Zur Theologie des Gottesdienstes, Hrsg. G. Klapper, 1976, 55

- 21 Reeds in die Ou Testament is daar gereken met die teenwoordigheid van die Here onder Sy volk. Hy woon simbolies in die allerheiligste van die tempel. Dit alles kom tot vervulling in Christus. Die persoon en werk van Christus bring die teenwoordigheid van God op 'n nuwe wyse na vore. "Wat in het O.T. als belofte geprefigureerd was in de verschijning van de Schekina in de tent der zamekomst wordt voluit werkelijkheid in het aannemen van het vlees door de Logos" — J.F. Bakker, Kerugma en Prediking, J.H. Kok, Kampen, 1957, 10, 11
- 22 Vgl. F.W. Young, The theological context of New Testament worship, in: *Worship in Scripture and Tradition*, Ed. M.H. Shepherd, Oxford Univ. Press, 1963, 77vv
- 23 *The Integrity of Worship*, Abingdon Press, 1971, 172
- 24 J.J. von Allmen, *Worship: its theology and practice*, Lutterworth Press, 1965, 27
- 25 J.T. Nielsen, *Het Evangelie naar Mattheüs*, II, C.F. Callenbach, 1973, 125
- 26 F. Reinecker, *Das Evangelium des Matthäus*, R. Brockhaus Verlas, 1974, 256
- 27 F.W. Grosheide, *Het heilig Evangelie volgens Mattheüs*, J.H. Kok, 1954, 284
- 28 J. Schniewind, *Das Neue Testament Deutsch*, 2, *Das Evangelium nach Matthäus*⁶, 1953, 201
- 29 W. Grundmann, *Das Evangelium nach Matthäus*, Evang. Verlagsanstalt⁴, 1975, 421
- 30 "Unser Spruch wird durch jede Zeile der n.t. lichen Briefe erläutert und durch die ganze App.: Alles, was in der Gemeinde geredet, getan, gelitten wird, ist Wort, Tat, Leiden Christi ... Wo man nur Jesu gedenkt, seine Worte und Taten erzählt, da ist er in der Mitte der Seinen. Unser Spruch könnte als Überschrift über sämtlichen Evangelien stehen; denn man hat Jesu Taten und Worte nur deshalb berichtet, weil man wusste, der erhöhte Christus sei selbst in der Gemeinde gegenwärtig ..." — *Dag Evang. nach Matthäus*, a.w., 201
- 31 Vgl. F.W. Grosheide, A.w., 284; J. Schmid, *Das Evangelium nach Matthäus*, Verlag F. Pustet⁵, Regensburg, 1965. "Im Namen "Jesu aber besagt, dass das Bekenntnis zu Jesus der Grund der Vereinigung ist. Darin aber ist zugleich die übereinstimmung der Gesinnung der sich zum Gebet Vereinigenden begründet" — 273
- 32 F. Reinecker, A.W. 257
- 33 L. Goppelt, *Theol. des Neuen Testaments*, II, Vandenhoeck und Ruprecht, 1976, 565
- 34 Vgl. bv. G. Delling: "... this saying can be taken, substantially, as the clue to the meaning, foundation, content, and aim of the primitive Christian service, for the foundation of Christian services is contained in the onoma Jesou ... In His person the kingship of God has become reality here and now" — *Worship in the New Testament*, The Westminster Press, 1962, 15
- 35 F. Reinecker, A.w., 379. Hy voeg by: "Diese Verheissung des Herrn ist für die Gemeinde Jesu die eigentliche Ausrüstung und Legitimation die sie zu ihrem Dienst ermächtigt und befähigt" — 379
- 36 Grosheide, A.w., 457
- 37 Grundmann, A.w., 580
- 38 Vgl. verder J. Schniewind, A.w., 281, 282
- 39 Joh. 15:1vv
- 40 1 Kor. 12:14
- 41 1 Petr. 2:4vv
- 42 Joh. 10:1vv
- 43 Matt. 22:1v
- 44 Joh. 14:16, 18, 26; 15:26v.; 16:7vv., 13vv
- 45 Luk. 10:16; vgl. 1 Petr. 4:11; 2 Kor. 2:17
- 46 Hand. 4:23vv
- 47 A. König, *Jesus die laaste N.G. Kerkboekhandel*, 1980, 183
- 48 Open. 5:6 — in die middel van die troon; vgl. 8 vv., 13; 7:17 — die Lam in die middel van die troon.
- 49 Matt. 26:26, 28, vgl. par. vgl. ook J. Jeremias, *Die Abendmahlsworte Jesu*, Vandenhoeck & Ruprecht⁴, Göttingen, 1967
- 50 Luk. 22:19; 1 Kor. 11:24v. Vgl. ook G.N. Lammens, A.w. 24vv
- 51 Luk. 22:19; 1 Kor. 11:24-26
- 52 1 Kor. 11:27-29

- 53 Joh. 15:26
 54 Joh. 14:26
 55 Joh. 16:13,14
 56 Hand. 1:4, 8; 2:4, 16vv.; vgl. A.C. Barnard, Die Pinksterfees in die Kerklike Jaar, J.H. Kok, 1954, 38vv
 57 Ex. 24:7, 8, 12; 29:45; Lev. 26:12; Deut. 4:13, 23, 31; 29:1vv.; Jer. 11:4; 24:7; 30:22; 31:1.
 58 J.T. Bakker, A.w., 10
 59 Hebr. 8:1vv.; 9:1vv.; Openb. 21:7; vgl. ook bv. A. Janse, Leven in het verbond, De Vuurbraak², Groningen, 1975; J.A. Heyns, Dogmatiek, N.G. Kerkboekhandel, 1978, 200vv
 60 J.L. Koole, De zin der liturgie, s.j., P. Bakker, 49
 61 H. Jonker, De Eredienst, in: Protestantse Verkenningen na "Vaticanum II", Boekencentrum, 1967, 171
 62 W.F. Dankbaar, A.W., 35
 63 Dankbaar, A.w., 18
 64 Luk. 19:9, 10
 65 Luk. 5:31v
 66 Luk. 4:18vv
 67 Le Culte, II, 1935, 23
 68 Vgl. Dankbaar, A.w., 43
 69 G.N. Lammens, A.w., 93
 70 Vgl. G.C. Berkouwer, Het werk van Christus, J.H. Kok, Kampen, 1953, 253vv
 71 Vgl. G. Wingren, Die Predigt, Vandenhoeck & Ruprecht, 1959, 261vv
 72 Vgl. Berkouwer, A.w., 259vv
 73 Vgl. W. Krusche, Das Wirken des Heiligen Geistes nach Calvin, Vandenhoeck & Ruprecht, 1957, 140v. Hy skryf: "Christi reale Gegenwart auf Erden hört mit seiner Himmelfahrt auf. Von Realpräsenz Christi auf Erde kann nach seiner Himmelfahrt eigentlich nur noch reden wer entweder ein Dokist ist oder wer den zweiten Advent Jesu Christi zu einem Possenspiel erklärt" — 140
 74 J.J. von Allmen, Worship, its Theology and practice, A.w. 24
 75 A. König, A.w., 182
 76 Vgl. Joh. 14:16-18; 16:13-16; 2 Kor. 3:17v.; Rom. 8:1, 9-11; 15:16; 2 Kor. 2:17; 1 Kor. 12:3; 6:11
 77. Die Gees openbaar Homself steeds as die "Gees van Jesus", "die Gees van Christus" of "die Gees van die Here" of "die Gees van die Seun" — Rom. 8:9; Fil. 1:9; 2 Kor. 3:17; Gal. 4:6
 78 Vgl. ook A. König, wat skryf: "Die verhouding tussen Jesus Christus en die Heilige Gees in die tussentyd kan dus soos volg saamgevat word: Jesus Christus is teenwoordig en werksaam in en deur die Heilige Gees, só dat die teenwoordigheid en werk van die Heilige Gees die teenwoordigheid en werk van Jesus Christus is" — A.w., 186v
 79 Vgl. Liturgiese Handreiking, Boekencentru, 1977, 5.27: "De verkondigde Heer is teenwoordig. Zijn presentie is echter niet met handen te tasten en aanschouwelijk te maken, evenmin met behulp van een aanzegging veilig te stellen. De "hemelvaartssituatie" hebben we ten volle te laten gelden: wij hebben de Heer niet meer zichtbaar en tastbaar in ons midden; wij "kennen Hem nu niet meer naar het vlees.""
 80 So spreek Leo die Grote reeds: "Quod redemptoris nostri conspicuum fuit in sacramenta transivit" — "Wat geopenbaar is in ons Verlosser het oorgegaan op die sakramente" — Sermo 74,2 P L 54, 398
 81 Vgl. bv. F. Schmidt-Clausing, Zwingli als Liturgiker, Vandenhoeck & Ruprecht, 1952; Idem, Zwingli, Walter de Gruyter, 1965
 82 Inst. IV, 17, 12 & 31
 83 Vgl. E. Brand, New Accents in Baptism and the eucharist, in: Worship: Good News in Action, Ed. M.A. Egge, Augsburg Publ. Co., 1973, 84; P. Brunner, Realpräsenz und Transsubstantiation, in: Bemühungen um die einigende Wahrheit, Vandenhoeck & Ruprecht, 1977, 154vv
 84 W.F. Dankbaar, A.w., 36

- 85 J.J. von Allmen, A.w., 28
- 86 Vgl. bv. J.B. Torrance, The place of Jesus Christ in worship, in: Theol. Foundations for Ministry, Ed. K.S. Anderson, T. & T. Clark, 1979, 357v
- 87 J.A. Hadorn, The Catholic Catechism, Doubleday & Co., New York, 1975, 464, vgl. 458vv
- 88 W.A., 10, 1, 711
- 89 W.A. 51, 517
- 90 "Verbum, inquam, et solum verbum, est vehiculum gratiae"
- 91 W.A. 20, 365
- 92 Vgl. Inst. IV, 1, 5
- 93 Inst. IV, 11, 1
- 94 Vgl. ook P.W. Hoon, The Integrity of worship, Abingdon Press, 1971, 142v
- 95 Vgl. P. Brunner, A.w., 143
- 96 Vgl. L. Volz, Eucharistiefeyer und Leben, in: Das Evangelium auf dem Weg zum Menschen, Hrsg. O. Knoch, e.a., Josef Knecht, Frankfurt am Main, 1973, 210
- 96a Vgl. ook Casiano Floristán: "Das Evangelium soll wahrhaft *neu* sein, d.h. eine Botschaft, die sich immer wieder erneuert. Es ist keine abstrakte, sondern eiene höchst lebendige Wahrheit: Jesus Christus selber, näherhin der von den Toten auferstandene Jesus, d.h. der *Kyrios*, der *Herr*, der *Rex gloriae*" — Die Verkündigung der Frohen Botschaft, in: Theologie im Wandel, E. Wevel Verlag, München, 1967, 714
- 97 Vgl. G.E. Sweazey, Preaching the Good News, Prentice Hall, 1976: "When the minister from the pulpit tells of Jesus Christ, he is not talking of someone who is dead and gone, he is offering an encounter with the living Lord." — 18
- 98 G.E. Sweazey, A.w., 19
- 99 B.A. Müller, Die lewende Woord aan die mens van die hede, J. Heijnis, Zaandijk, 1961, 330. Vgl. G. Wainwright: "In its liturgy the Church has experienced the divine presence both in the reading of the scriptures and in the preaching" — Doxology, A.w., 179
- 100 Vgl. Wainwright, A.w., 18
- 101 B.A. Müller, A.w., 138
- 102 Aangehaal H.E. Horn, in: Worship: Good News in Action, A.w., 28
- 103 G. Wainwright, A.w., 40
- 104 Vgl. R. Bohren: "Das Lied der Gemeinde ist in bestimmter Hinsicht eine Art Feedback, eine Rückkopplung der Empfänger an der Sender" — Geist und Gericht, Neukirchener Verlag, 1979, 83
- 105 H.H. Meulenbelt, Onze onderlinge Bijeenkomst, 1918, 135v
- 106 G. van Rongen, De liturgie van Gods Verbond, Uitgeverij De Vuurbraak, 1968, 12, vgl. lv.
- 107 K. Frör, Salutation, Benediktion, Amen, in: Leiturgia, II, Joh. Stauda Verlag Verlag, Kassel, 1955, 573v
- 108 vv. . Dankbaar, A.w., 9. Vgl. H.E. Horn: "Yet for me the whole context is that of greeting a Person, the Truth, enfleshed in a series of episodes of events retold and relived. Through meetings with him we are led to the Father and made into his people" — Worship, the Gospel in Action, in: Worship: Good News in Action, Ed. M.A. Egge, Augsburg Publ. Co., 1973, 30
- 109 J.J. von Allmen. "The New Testament presents this in two ways: as communion with Christ and in Christ. This does not appear to be an alternative; rather the two aspects are complementary" — The Lord's Supper, Lutterworth Press, London, s.j., 55
- 110 Die Siriese Didascalia (3e eeu) het reeds die gelowiges vermaan om op die Sondag te kom om die woorde van die saligheid te hoor en om nie die liggaam van Christus te verkort van sy lede nie — deur weg te bly — II, 59, 2vv
- 111 J.J. von Allmen, The Lord's Supper, A.w.,: "If the Supper brings Christ and Church into communion, then they must both be really present, otherwise their communion would be impossible", 56
- 112 Kol. 3:23; 1 Petr. 4:11
- 113 R. Bohren, Predigtlehre, Chris. Kaiser Verlag, 1971, 93 vgl 90vv
- 114 Vgl. J.J. von Allmen, Worship, its Theology and practice, A.w.: "A grace, because the

- presence of Christ is the presence of salvation. He gives Himself to us ... and He draws us and binds us to Himself by arousing and strengthening our faith", 27
- 115 Vgl. G. Wainwright, A.w., 66
- 116 Bohren, Predigtlehre, A.w. 281v
- 117 C. Trimp, De actualiteit der prediking, Uitgeverij "De Vuurbraak", Groningen, 1971, 25
- 118 B.A. Müller, A.w., 325. Vgl. ook E.H. Amberg: "Der Mensch, beschenkt mit Gottes Zuspruch, getroffen durch Gottes Anspruch, begnadigt durch Gottes Freispruch: das sind die Grundsätze der biblischen Botschaft, das ist Gottes Wort in der Heiligen Schrift" — Das Wort Gottes in der Heiligen Schrift, in: Ruf und Antwort, Koehler & Amelang, Leipzig, s.j., 445
- 119 C.R. 55, 115
- 120 Vgl. B.A. Müller: "Die gebeure in die Bybel word weergegee in woorde gelaa met verlange na verlossing en bevryding, met profetiese oordele, verwagting en beloftes, en in woorde gedra deur Evangeliese blydskap en vervulling, deur eskatologiese hoop en verwagting ... Bo alles eger is dit 'n woord wat van God "ontvang" word, en "ingegee" word (in-spiratio) deur die Gees" — A.w., 142
- 121 Predigtlehre, A.w., 20
- 122 Joh. 3:18v, 36
- 123 W. Trilling, Jesus der Urheber und Vollender des Glaubens, in: Das Evangelium auf dem Weg zum Menschen, A.w., 7
- 124 Matt. 13:44vv
- 125 Luk. 15:6, 9, 24, 32
- 126 A.w., 83
- 127 J.B. Torrance, The Place of Jesus Christ in worship, in: Theol. Foundations for ministry, A.w., 360
- 128 T.F. Torrance, Come, Creator Spirit, A.w., 379
- 129 Vgl. ook D.J. Karres, Liturgische Miniaturen, Boekencentrum, 1965, 86
- 130 "Ubi et quando Deo visum est"
- 131 Liturgie, Uitgeversmaatschappij Holland, Amsterdam, 1939, 72
- 132 Worship: its Theology and Practice, A.w., 28
- 133 Dankbaar, A.w., 38
- 134 J. van der Haar, Gereformeerde Eredienst, Uitgeverij De Banier, Utrecht, 1961, 30
- 135 Open. 19:9; 21:3vv, 22
- 136 Open. 22:3v; 1 Kor. 13:12; 1 Joh. 3:2
- 137 1 Kor. 16:22; Open. 22:20

- 1 "Gids by die voorbereiding van wetenskaplike geskrifte" — Dr P C Coetzee
- 2 "Die Aard en Wese van Sielkundige Pedagogiek" — Prof B F Nel
- 3 "Die Toenemende belangrikheid van Afrika" — Adv E H Louw
- 4 "Op die Drumpel van die Atoomeeu" — Prof J H v d Merwe
- 5 "Livestock Philosophy" — Prof J C Bonsma
- 6 "The Interaction Between Environment and Heredity" — Prof J C Bonsma
- 7 "Verrigtinge van die eerste kongres van die Suid-Afrikaanse Genetiese Vereniging — Julie 1958"
- 8 "Aspekte van die Prysbeheersingspolitiek in Suid-Afrika na 1948" — Prof H J J Reynders
- 9 "Suiwelbereiding as Studieveld" — Prof S H Lombard
- 10 "Die toepassing van fisiologie by die bestryding van Insekte" — Prof J J Matthee
- 11 "The Problem of Methaemoglobinaemia in man with special reference to poisoning with nitrates and nitrites in infants and children" — Prof D G Steyn
- 12 "The Trace Elements of the Rocks of the Bushveld Igneous Complex. Part I" — Dr C J Liebenberg
- 13 "The Trace Elements of the Rocks of the Bushveld Igneous Complex. Part II. The Different Rock Types" — Dr C J Liebenberg
- 14 "Protective action of Fluorine on Teeth" — Prof D G Steyn
- 15 "A Comparison between the Petrography of South African and some other Palaeozoic Coals" — Dr C P Snyman
- 16 "Kleinveekunde as vakrigting aan die Universiteit van Pretoria" — Prof D M Joubert
- 17 "Die Bestryding van Plantsiektes" — Prof P M le Roux
- 18 "Kernenergie in Suid-Afrika" — Prof A J A Roux
- 19 "Die soek na Kriteria" — Prof A P Grové
- 20 "Die Bantoetaalkunde as beskrywende Taalwetenskap" — Prof E B van Wyk
- 21 "Die Statistiese prosedure: teorie en praktyk" — Prof D J Stoker
- 22 "Die ontstaan, ontwikkeling en wese van Kaak-, Gesigs- en Mondchirurgie" — Prof P C Snijman
- 23 "Freedom — What for" — K A Schrecker
- 24 "Once more — Fluoridation" — Prof D G Steyn
- 25 "Die Ken- en Werkwêreld van die Biblioteekkunde" — Prof P C Coetzee
- 26 "Instrumente en Kriteria van die Ekonomiese Politiek n.a.v. Enkele Ondervindinge van die Europese Ekonomiese Gemeenskap" — Prof J A Lombard
- 27 "The Trace Elements of the Rocks of the Alkali Complex at Spitskop, Sekukuniland, Eastern Transvaal" — Dr C J Liebenberg
- 28 "Die Inligtingsprobleem" — Prof C M Kruger
- 29 "Second Memorandum on the Artificial Fluoridation of Drinking Water Supplies" — Prof D G Steyn
- 30 "Konstituering in Teoreties-Didaktiese Perspektief" — Prof F van der Stoep
- 31 "Die Akteur en sy Rol in sy Gemeenskap" — Prof Anna S Pohl
- 32 "The Urbanization of the Bantu Homelands of the Transvaal" — Dr D Page
- 33 "Die Ontwikkeling van Publieke Administrasie as Studievak en as Profesie" — Prof J J N Cloete
- 34 "Duitse Letterkunde as Studievak aan die Universiteit" — Prof J A E Leue
- 35 "Analitiese Chemie" — Prof C J Liebenberg
- 36 "Die Aktualiteitsbeginsel in die Geologiese navorsing" — Prof D J L Visser
- 37 "Moses by die Brandende Braambos" — Prof A H van Zyl
- 38 "A Qualitative Study of the Nodulation Ability of Legume Species: List 1" — Prof N Grobelaar, M C van Beyma en C M Todd
- 39 "Die Messias in die saligsprekinge" — Prof S P J J van Rensburg
- 40 Samevattinge van Proefskrifte en Verhandeling 1963/1964
- 41 "Universiteit en Musiek" — Prof J P Malan

- 42 "Die Studie van die Letterkunde in die Bantoetaal" — Prof P S Groenewald
 43 Samevatting van Proefskrifte en Verhandelinge 1964/1965
 44 "Die Drama as Siening en Weergawe van die Lewe" — Prof G Cronjé
 45 "Die Verboude Grond in Suid-Afrika" — Prof D G Haylett
 46 "'n Suid-Afrikaanse Verplegingscredo" — Prof Charlotte Searle
 47 Samevatting van Proefskrifte en Verhandelinge 1965/1966
 48 "Op soek na Pedagogiese Kriteria" — Prof W A Landman
 49 "Die Romeins-Hollandse Reg in Oënskou" — Prof D F Mostert
 50 Samevatting van Proefskrifte en Verhandelinge 1966/1967
 51 "Inorganic Fluoride as the cause, and in the prevention and treatment, of disease" — Prof Douw G Steyn
 52 "Honey as a food and in the prevention and treatment of disease" — Prof D G Steyn
 53 "A check list of the vascular plants of the Kruger National Park" — Prof H P van der Schijff.
 54 "Aspects of Personnel Management" — Prof F W Marx
 55 Samevatting van Proefskrifte en Verhandelinge 1967/1968
 56. "Sport in Perspektief" — Prof J L Botha
 57 "Die Huidige Stand van die Gereformeerde Teologie in Nederland en ons Verantwoordelikheid" — Prof J A Heyns
 58 "Onkruid en hul beheer met klem op chemiese beheer in Suid-Afrika" — Prof P C Nel
 59 "Die Verhoudingstrukture van die Pedagogiese Situasië in Psigopedagogiese Perspektief" — Prof M C H Sonnekus
 60 "Kristolhelder Water" — Prof F A van Duuren
 61 "Arnold Theiler (1867—1936) — His Life and Times" — Dr. Gertrud Theiler
 62 "Dr Hans Merensky — Mens en Voorbeeld" — Prof P R Skawran
 63 "Geskiedenis as Universiteitsvak in Verhouding tot ander Vakgebiede" — Prof F J du Toit Spies
 64 "Die Magistergraadstudie in Geneeskundige Praktijk (M Prax Med) van die Universiteit van Pretoria" — Prof H P Botha
 65 Samevatting van Proefskrifte/Verhandelinge 1968/1969
 66 "Kunskritiek" — Prof F G E Nilant
 67 "Anatomie — 'n Ontleding" — Prof D P Knobel
 68 "Die Probleem van Vergelyking en Evaluering in die Pedagogiek" — Prof F J Potgieter
 69 "Die Eenheid van die Wetenskappe" — Prof P S Dreyer
 70 "Aspekte van die sportfisiologie en die Sportwetenskap" — Dr G W v d Merwe
 71 "Die rol van die Fisiologiese Wetenskappe as deel van die Veterinêre Leerplan" — Prof W L Jenkins
 72 "Die rol en toekoms van Weidingkunde in Suid-Afrikaanse Ekosisteme" — Prof J O Grunow.
 73 "Some Problems of Space and Time" — Mnr K A Schrecker
 74 "Die Boek Prediker — 'n Smartkreet om die Gevalle Mens" — Prof J P Oberholzer
 75 Titels van Proefskrifte en Verhandelinge ingedien gedurende 1969/1970; 1970/1971 en 1971/1972
 76 "Die Akademiese Jeug is vir die Sielkunde meer as net 'n Akademiese Onderwerp" - Prof D J Swiegers
 77 "'n Homiletiese Herwaardering van die Prediking vanuit die Gesigshoek van die Koninkryk" — Prof J J de Klerk
 78 "Analise en Klassifikasie in die Vakdidaktiek" — Prof C J van Dyk
 79 "Bantoereg: 'n Vakwetenskaplike Terreinverkenning" — Prof J M T Labuschagne
 80 Dosentekursus 1973 — Referate gelewer tydens die Dosentekursus 30 Jan — 9 Feb 1973
 81 "Volkekunde en Ontwikkeling" — Prof R D Coertze
 82 "Opleiding in Personeelbestuur in Suid-Afrika" — Prof F W Marx
 83 "Bakensyfers vir diereproduksies" — Prof D R Osterhoff
 84 "Die Ontwikkeling van die Geregte Geneeskunde" — Prof J Studer
 85 "Die Liggaamlike Opvoedkunde: Geesteswetenskap?" — Prof J L Botha

- 86 Dosentekursus: 1974 — Referate gelewer tydens die Dosentekursus 4—7 Feb 1974
- 87 “Die opleiding van die mediese student in Huisartskunde aan die Universiteit van Pretoria” — Prof H P Botha
- 88 “Opleiding in bedryfsekonomie in die huidige tydvak” — Prof F W Marx
- 89 “Swart arbeidsregtelike verhoudings, quo vadis?” — Prof S R van Jaarsveld
- 90 “The Clinical Psychologist: Training in South Africa.” A report on a three-day invitation conference: 11—13 April 1973
- 91 “Studie van die Letterkunde in die Taalonderrig” — Prof L Peeters
- 92 “Gedagtes rondom ’n Kontemporêre Kerkgeskiedenis — met besondere verwysing na die Nederduits Gereformeerde Kerk” — Prof P B van der Walt
- 93 “Die funksionele anatomie van die herkouermaag — vorm is gekristaliseerde funksie” — Prof J M W le Roux
- 94 Dosentekursus 1975 — Referate gelewer tydens die Dosentekursus 27 Januarie — 6 Februarie 1975
- 95 “’n Nuwe benadering tot die bepaling van die koopsom in die geval van ’n oorname” — Prof G van N Viljoen
- 96 “Enkele aspekte in verband met die opleiding van veekundiges” — Prof G N Louw
- 97 “Die Soogdiernavorsingsinstituut 1966—1975”
- 98 “Prostetika: ’n doelgerigte benadering” — Prof P J Potgieter
- 99 “Inligtingsbestuur” — Prof C W I Pistorius
- 100 “Is die bewaring van ons erfenis ekonomies te regverdig?” — Dr Anton Rupert
- 101 “Kaak-, Gesigs- en Mondchirurgie — Verlede, Hede en Toekoms” — Prof J G Duvenage
- 102 “Keel-, Neus- en Oorheilkunde — Hede en Toekoms” — Prof H Hamersma
- 103 Dosentesimposia 1975
- 104 “Die Taak van die Verpleegonderwys” — Prof W J Kotzé
- 105 “Quo Vadis, Waterboukunde?” — Prof J P Kriel
- 106 “Geregtelike Geneeskunde: Die Multidissiplinêre Benadering” — Prof J D Loubser
- 107 “Huishoudkunde — Waarheen?” — Prof E Boshoff
- 108 Dosentekursus 1976 — Referate gelewer tydens die Dosentekursus 29 Januarie — 4 Februarie 1976
- 109 Tweede H F Verwoerd-gedenklesing gehou deur die Eerste Minister Sy. Edele B J Vorster
- 110 Titels van proefskrifte en verhandelings ingedien gedurende 1972/73; 1973/74 en 1974/75 en wetenskaplike publikasies van personeellede vir die twaalf maande eindigende op 15 November 1975
- 111 “Ortodonsie — ’n Oorsig en waardebeplanning” — Prof S T Zietsman
- 112 “Rede gelewer by die Ingebruikneming van die Nuwe Kompleks vir die Tuberkulosenavorsingseenheid van die MNR” — Prof H W Snyman
- 113 “Die gebruik van Proefdiere in Biomediese Navorsing, met spesiale verwysing na Eksperimentele Chirurgie” — Prof D G Steyn
- 114 “Die Toekoms van die Mynboubedryf in Suid-Afrika” — Prof F Q P Leiding
- 115 “Van Krag tot Krag” — Dr Anton Rupert
- 116 “Carnot, Adieu!” — Prof J P Botha
- 117 “’n Departement van Hematologie — Mode of Noodsaak” — Prof K Stevens
- 118 “Farmaka en Farmakologie: Verlede, Hede en Toekoms” — Prof De K Sommers
- 119 “Opleiding in elektrotegniese Ingenieurswese — Deurbraak of Dwaling?” — Prof L van Biljon
- 120 “Die Röntgendiagnostiek voor ’n Nuwe Uitdaging — die Toegepaste Fisiologie” — Prof J M van Niekerk
- 121 “Die Algemene sisteemteorie as Uitgangspunt by die Beplanning van ’n Basiese Biblioteek- en Inligtingkundige Opleidingsprogram” — Prof M C Boshoff
- 122 Dosentekursus: 1977
- 123 “Hulpverlening aan kinders met leerprobleme” — Prof P A van Niekerk
- 124 “Tuinboukunde Quo Vadis” — Prof L C Holtzhausen
- 125 “Die plek en toekomstaak van ’n Departement Huisartskunde in ’n Fakulteit van Geneeskunde” — Prof A D P van den Berg

- 126 "Titels van proefskrifte en verhandelings ingedien gedurende 1975/76 en wetenskaplike publikasies van personeelle vir die twaalf maande eindigende op 15 November 1976
- 127 "Landbouvoorligting by die kruispad — Uitdagings vir Agrariese Voorligting as Universiteitsdepartement" — Prof G H Düvel
- 128 "Die ontplooiing van Rekenaarwetenskap as 'n funksie van evolusie op Rekenaargebied" — Prof R J van den Heever
- 129 "Die rol van navorsing in die opleiding en ontwikkeling van die akademiese chirurg" — Prof C J Mieny
- 130 "Sport and somatology in Ischaemic Heart Disease" — Prof P J Smit
- 131 Dosentekursus 1978
- 132 "n Beter Toekoms" — Dr Anton Rupert
- 133 Toespraak gelewer by geleentheid van die Lentepromosieplegtigheid van die Universiteit van Pretoria op 8 September 1978 — Mnr J A Stegmann, Besturende Direkteur van Sasol.
- 134 Geologie in 'n toekoms van "Beperkte" Hulpbronne" — Prof G von Gruenewaldt
- 135 Titels van proefskrifte en verhandelings ingedien gedurende 1976/77 en wetenskaplike publikasies van personeelle vir die twaalf maande eindigende op 15 November 1977
- 136 "Die Kind met Spesifieke Leergestremdhede" — Proff P A van Niekerk en M C H Sonnekus
- 137 "Sensore en Tensore" — Prof N Maree
- 138 "Die Godsdienwetenskappe en die Teologie" — Prof P J van der Merwe
- 139 "Dierefisiologiese navorsing aan die Universiteit van Pretoria (1928—1978)" — Prof J F W Grosskopf
- 140 "Titels van proefskrifte en verhandelings ingedien gedurende 1977/78 en wetenskaplike publikasies van personeelle vir die twaalf maande eindigende op 15 November 1978"
- 141 "Behoeftebepaling en doelformulering in die Opvoeding, Onderwys en Opleiding" — Prof F J Potgieter
- 142 "Klein sake is 'Grootsake'" — Dr. Anton Rupert
- 143 "Die Pad Vorentoe" — Prof W E G Louw
- 144 Referate gelewer tydens die jubileumjaarviëring — Prof P S Dreyer
- 145 "Die gebruikmaking van kies-en-keur- en invulvraestelle" — Lesing gelewer tydens 'n kursus vir dosente op 19 en 20 April 1979 en 22 en 23 Oktober 1979.
- 146 "Survey of Disease Patterns in Transkei and The Ciskei" — E Ross, W G Daynes and P J Kloppers.
- 147 "Die Ortopedagogiek as Praktykgerigte Pedagogiekperspektief" — Prof P A van Niekerk.
- 148 "Die Rol van Kernkrag gesien teen die agtergrond van die Energietekort in die Wêreld" — Dr A J A Roux.
- 149 "Exchange Lists for Selected Protein Diets" — Mev J M Crous.
- 150 "Die Universiteit van Pretoria se bydrae tot Die Dierefisiologiese Vakliteratuur (1930—1980) — J F W Grosskopf, J D Skinner en S Christa Duffië.
- 151 "Professors' Dilemma: Problems, Polemics and Politics in University Departments of English" — Prof. P.J.H. Titlestad.
- 152 "Ortopedie, Die Ortopeed en die Mens" — Prof. R.P. Gräbe.
- 153 "Die rol van Fisika in die moderne gemeenskap" — Prof. E.K.H. Friedland.
- 154 "Interne Geneeskunde: Wetenskap en Kuns" — Prof. G.P. Human.
- 155 "Die opleiding van Chemiese Ingenieurs in Suid-Afrika — Prof. U. Grimsehl.
- 156 "Doelwitte vir Musiekopleiding" — Prof. S. Paxinos.
- 157 "Die Stand van die Beeldende Kuns in Suid-Afrika" — Prof. N.O. Roos.
- 158 "Op die Spoor van die Onsigbare Lig" — Prof. S.F. Prinsloo
- 159 "Beroepsvoorligting op skool" — Referate gelewer tydens 'n Simposium in Beroepsoriënteringspedagogiek gereël deur die Fakulteit Opvoedkunde van die Universiteit van Pretoria as deel van die halfeeufeesviering 12 tot 14 Augustus 1980 — onder redaksie van Prof C J Joubert
- 160 "Die Selfbeeld van die Sosiologie — en Sosioloë — Prof J S Oosthuizen
- 161 "Onderwysopleiding — 'n Didakties — Pedagogiese en Vakdidaktiese beskouing" — Prof W J Louw

162 "Die teenwoordigheid van Christus in die Erediens" — Prof A C Barnard

163 "Die Stand en taak van Geesteswetenskaplike Navorsing in die RSA" — Prof J G Garbers

V & R Pta
ISBN 0 86979 346 0